

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 75
(17563)

2008 чылдың
июль 15,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Үстүц-Хүрээ-2008

ӨВҮРДЕ АЖЫЛ КИДИН ТҮЛҮК

Эрткен пятницада Өвүрнүң Хандагайты суурга ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Иван Чучев баштаан Наадым байырлалын эрттирер оргкомитеттин ээлчеглиг үнүшкүнүг хуралы болуп эрткен.

Кызыгаар кыдыында турар кожуунда септелге болгаш белеткел ажылдары кидин түлүк – ында бо хүннерде стадион, Культура бажыны чаартынып турар. Чурттакчы чон кудумчуларда ажылдап, аалчылар кээринин мурнунда оларны шалыпкын аштап-арыглап, чугайлап турар.

“Белеткел ажылдарына бис “ортумак” демдекти берип тур

бис – деп, оргкомитеттин даргазы Иван Чучев чугаалааш, — “Эки” деп демдекти бээр ам-даа электир. Июль 20-де байырлалдың объектилеринин белеткелинин ээлчеглиг хыналдазын база катап чорудар бис. Арыг-силиг, каас-шиник байдалга тударын чүгле байырлалдың хемчеглерин эрттирер черлерни аштап-арыглаары биле кызыгаарлаттынар эвес, а

бүгү кожууннун сумуларынын чурттакчыларын боттарының чурттап олурар суурларын чаагайжыдарынче кыйгырар болза эки. Тыванын янзы-бүрү кожууннарындан келген аалчылар тиилелгени чедип алган кожуун бо-дур бо – деп чүвени көрүп, бодап, тиилелге черле төлөптүг болгаш чөптүг болганын чүлдүгүзүнер уjurлуг” – деп, немеп каан.

Август 1-2-ниң хүннеринде болуп эртер Наадымның программасы ам-даа тодараттынып турар.
Дина ОЮН.

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫН ТҮННӨДДЕРИН ҮНДҮРГЕН

Кызыл-Мажалык.

Барыын-Хемчик кожууннун малчыннар Наадымынга болгаш кожууннун тургустунганындан бээр 84 чылынга тураскааткан байырлал эрткен дыштаныр хүннерде болуп эрткен.

Кожуун төвү байырлал шинчи кири каастаттынып, дериттинген. Наадым байырлалы: «Найырал, тайбын, чөпшээржилге» деп кыйгырылгыч чоннун парад-чыскаалы-биле эгелзэн. Анаа сумуларның, бүдүрүлгелеринин онза чараш кылдыр дерип, каастаан колонналары киришкен, оон кирижикчилери омак-хөглүг, ыры-шоорлуг эрткен, оларны көдээ ажыл-агыйның мурнакчылары – малчыннар баштап алгаш келген. Тыванын барыын зоназында Барыын-Хемчик үлетпүрү, көдээ ажыл-агыйы, социал адыры, культуразы сайзыраңгай кожууннарның бирээзи деп анаа демдеглзэн, ол ышкаш сумуларның бо чылдың бирги чартыында чедип алган күш-ажылчы чедиишкисинерин байырлалдың кирижикчилеринге дыңнаткан.

Барыын-Хемчиктин көдээ ишчилери 2008 чылдың бирги чартыында багай эвес көргүзүлгелерни чедип алган. Малчыннарның, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемчилеринин бир демниг шудургу ажылының ачыында малдың чаш төлүн менди доруктуруп өстүрер талазы-биле республиканың дээр көргүзүлгүлгелеринин санында кирген. Малдың баш саны чыл келген тудум-на көвүдөп орат. Инектин баш саны бо чылын 20 ажыг хуу өскөн. Хой, өшкүнүн баш саны өзүлделиг болган. Малчыннар Нина Монгуш, Дадар-оол Ооржак,

Николай Дамбу, Орлан Монгуш, Александр Ооржак болгаш өскелер-даа бо чылдың бирги чартыында эки көргүзүлгелерни чедип алгаш, мурнакчыларның санынга кирген. Кожуун наадымынга мурнакчы малчыннарны шаңнаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Иван Чучев наадым найыры-биле байыры чедирип чүве чугаалаан. Барыын-Хемчиктин малдың баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер дээш дүн-хүн чок могап-шылаарын билбейн, кызымак ажылдап тургаш, эки көргүзүлгелерни чедип ап турар малчыннарның изиг байыры ол чедиргеш, оларга моон соңгаар-даа күш-ажылчы чедиишкисинерни, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү күззэн.

Кожуун Наадымынга болгаш кожуун хүнүнге тураскааткан янзы-бүрү көрүлделер, мөөрейлер, спортчу маргылдаалар, оюн-концерттер болган. Өг көрүлдзизинге Шекпээр, Аксы-Барлык, Ак суму-зунун малчыннарның өглерин шаңналдыг черлерни ээлзэн. Аът чарыжын Чер-Чарыкка эрттирген, анаа ниитизи-биле маңаар, черлер 100 ажыг аъттар киришкен. Эрги-Барлыктын, Аксы-Барлыктын, Хөндөленнин аъттары бо маргылдаага шылгаарааш, шаңналдыг черлерни алганнар.

Байырлалга Хакас Республиканың Таштып районунун төлээлери киришкеш, кожууннун ажыл-ижи, амыдыралы-биле танышкан, кожууннун удуртукчулары-биле журашкан.

Эрзин.

Кожууннун көдээ ишчилери республиканың малчыннар Наа-

дымын күш-ажылчы чедиишкисинерлиг уткуп турарлар.

Бо дугайында кожууннун наадымы эгелзэринге тураскааткан хуралга чагырганың көдээ ажыл-агый эргелелинин начальниги Каадыр-оол Чула илеткелинге демдеглзэн. Эрзинин шээр малының баш саны 107 муң, бода малы 11 муң ажыг башка өскөн, ол чүл дээрге көдээ ишчилеринин малдың чаш төлүн менди доруктуруп, малдың баш санын онча камгалап алып дээш чыл бүрүде кызымак ажылдап келгенинин түннели болуп турар. Бо чылдың бирги чартыында малдың чаш төлүн менди камгалап алып талазы-биле «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин хойжузу Нина Дамба чүс баш төрүүр хойга онааштыр 130 хураганын менди доруктургаш, кожуун чемпиону болган. Хуралга мурнакчы он малчыга шаңналдарны тывыскаан.

Наадымга тураскааткан мөөрейлер, спортчу маргылдаалар болуп эрткен. 32 аныак мөгениң хурежинге Соян Сонам (Кызыл), 64 улуг мөгениң хурежинге Алим Ховалыг (Кызыл) шүүлген. Узун хемчээлге аът чарыжына Алим Хорлуунун (Бай-Даг), кыска хемчээлге Сергей Ынаалайның аъттары эрткен. Даш көдүреринин маргылдаазы солун болган, анаа Намчаа Сүүр-оол (Сарыг-Булуң) эң-не шыырак болган. Эр улустун 10 км чадаг чарыжына Роман Сагжы (Чөөн-Хемчик), херээженеринин 5 км чарыжына Дарый Бөөдей (Мөрен) бирги черлерни ээлзэн. Тиелекчилерге акша шаңналдарын тывыскаан.

Бистиң корр.

ААЛЧЫЛАР-ДАА АРБЫН

Дириг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгенин он дугаар «Үстүү-Хүрээ» фестивалына кажангызындан-даа хөй аалчылар кээр деп турар. Демдеглеттирген 350 аалчыдан аңгыда, Чадаана өске 600 хире кижини республикадан дашкаар манап турар. Ол дээрже журналистер, критиктер, тыва хөгжүмге ынактар болгаш сонургалдыг өске-даа улус-тур.

«Шупту Үстүү-Хүрээ тудуу дээш сагыш аарып турган болза, ам оон тудуу эгелей бээр орта, оон ыдыктыг ханаларының бузундуларынга база катап кээр күзел күштелген» — деп, фестивальдың организатору Игорь Дулуш чугаалап турар.

Бо чылын фестивалдың он чылы Чадаана хоорайның юбилей-биле капсырлажы берген. Чөөн-Хемчик кожууннун төвү — 135 харлап турар.

Юбилей-биле холбашкан бүгү хемчеглер июль 10-дан эгелзеш, бөгүн, июль 15-те, ажыптынар фестивал программасы-биле катчып, бир демниг эртер. Хоорайның 135 чылының байырлалы ыры, шыдыраа мөөрейлери, волейбол маргылдаалары, мини-марафон чарыжы-биле эртер. Бир дугаар хүнүнде – эртенги шакта-ла байырлал эгелээр: хоорайның албан, организацияларының байырлыг чыскаалы, театржыткан көргүзүг, концерт, а кезээ стадионга «Найыралдың одаа» болуп. Анаа ка-

йыын бээр келген хөгжүмчүлөр чыскаалып, ойнап-хөглөп, таныжар.

Дараазында хүннерде база ийи байырлалдың программалары бот-боттарын немеп, уламчылаар. Аът чарыжы, хүреш. А июль 18-те гала-концерт болган соонда, тилекчилерни шаңнап-мактаар.

Байырлалда хоорайның 35 хүндүлүг хамаатыларына ам база бир беш кижине нежежир, оларның аттары амдыызында чажыт. Байырлалдарның бүгү-ле чарыгдалдарын Чөөн-Хемчик кожууннун болгаш Чадаана хоорайның чагыргалары харыылаар. — Бо дээрже чөөн-хемчикчилерин эки үлегери-дир. Боттарының байырлалдарын боттары эрттирбишаан, аалчыларны база чалап турар, эр хейлер!» — деп, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак чөөн-хемчикчилерни каттышкан оргкомитет хуралына мактаан.

«Тыва-Онлайн».

КЕЛИР КЫШКА БЕЛЕТКЕЛДИН БАЙДАЛЫ

Июль 9-та ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргиттин даргалааны-биле республиканың удуртукчуларының калбак хуралына, келир кышка белеткелдин айтырын сайгарып чугаалашкан.

ТР-ниң үлетпүр болгаш энергетика сайыды Карим Саган-оолдун берген медээзи-биле алырга, республиканың чылыг-энергетика комплекзинин бүдүрүлгелери одалга сезону төнерибилек, боттарының курлавырларын ажыглап тургаш, келир кышка белеткелдин ажылын эгелзэн. Бо чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, адырда ниити белеткелдин деңгели 20-25 хуу болуп турар, оон иштинде

«Тываэнерго» ААН-де 45 хуу, Кызылдың ЧЭТ-те 35 хуу. «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН хөмүр-дашты казып тывар болгаш ажыдар ажыл талазы-биле чартык чылдың планын күүсеткен, дедараалаштыр 102 болгаш 104 хуу болуп турар. Кывар-чаар материалдарның болгаш чазылдырар бүдүмелдеринин өртзүнүн өзүп турары база техниканың хөлүн эрттир эргижирзенин-биле холбашкан чидиг айтырыглар турза-

даа, республиканың чурттакчы чонун болгаш албан организацияларны хөмүр-даш-биле хандыраарына бүзүрелдиг болуп турар.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының балансыында турар чуртталга фондузунун кышка белеткели чүгле 19 хуу болуп турар, котельнаяларны белеткээр талазы-биле ажылды 26 хууга күүсеткен. Суг дамчыдылганын болгаш чылыг оруун септээр талазы-биле улуг ажылдар чоруп турар, а ол ышкаш эрткен кыжын чылыг талазы-биле чидиг айтырыг тургустунуп турган Сукпак суурга бешки котелду тургузар. Көрдүнмээн байдалдарны чайладыр

болгаш озал-ондак курлавырынга 3770 муң рубльди тускайлап берген.

Социал блоктун яамыларының аразында эки белеткелди — Культура болгаш Кадык камгалап яамылары чедип алган, ында белеткелдин деңгели 80 хуу чедип турар. Күш-ажыл болгаш өөредилге яамыларының албан черлеринин кышка белеткели үштүн бири болуп турар.

Саң-хөө яамызының берген медээзи-биле алырга, чедери берге чурттакчылыг суурларже хөмүр-дашты хуусаазының бетинде сөөртүп чедиреринин талазы-биле акша-хөреңгини тускайлап

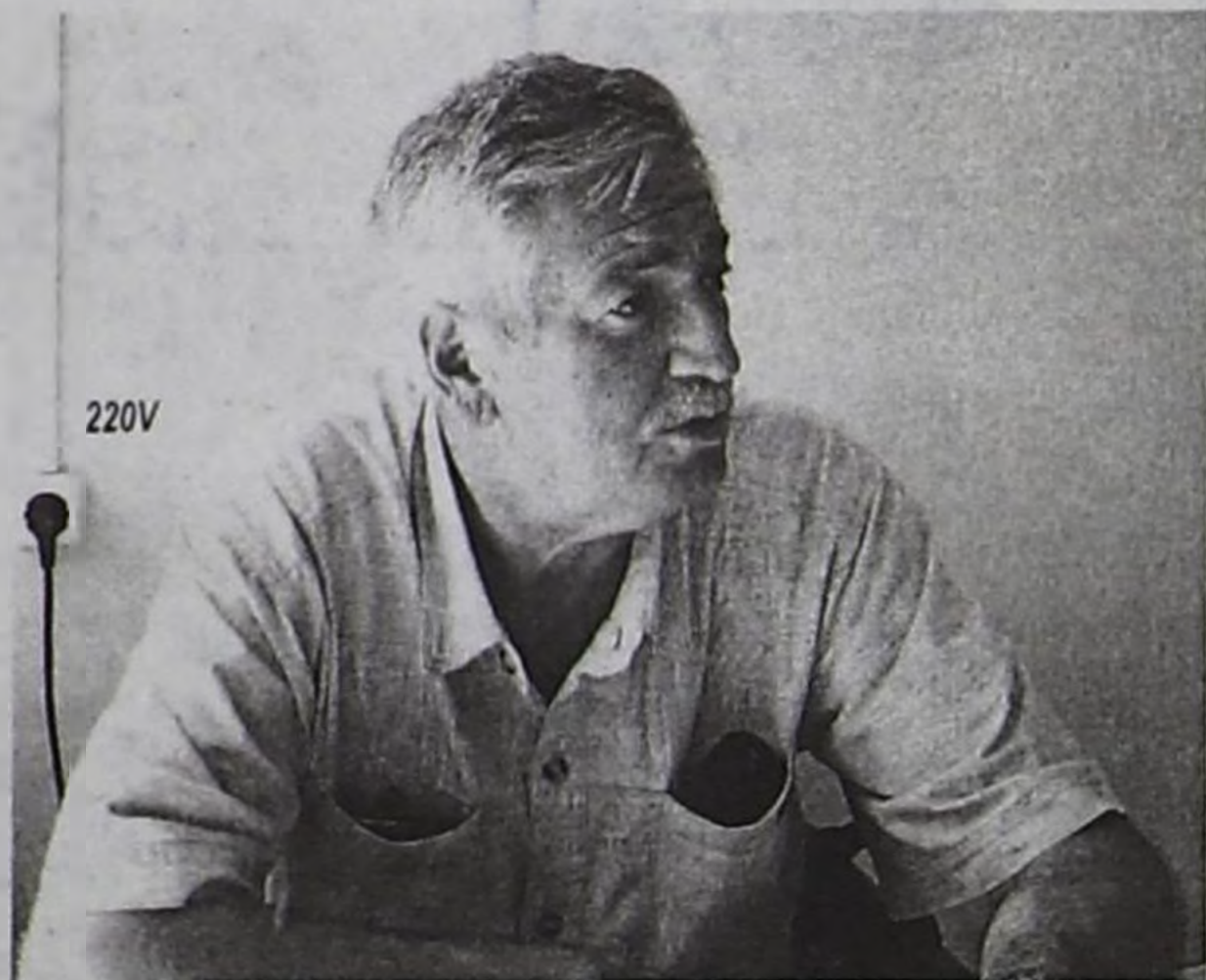
берген хирезинде, соңгу чүк сөөртүлгезинин талазы-биле хемчеглерни кончуг шүшпөп боттандырып турар. Чедери берге кожууннарның тус чер чагыргаларының хөй кезини мынчага чедир тендер садыглаашкынны чорутпаан.

Хуралдың кирижикчилеринин кичээнгейинге келир одалга сезонунун белеткели дээш бот-боттарының харысалгазының дугайында республиканың Чазаа биле кожуун чагыргаларының аразында дугуржулганын төлөвилелин саналдаан. Сонургалдыг талаларның саналдарына дүүштүр ону үш хонук хуусааның иштинде чедир ажылдап кылгаш, шийтпирни хүлээп алып.

Юрий СУЧКОВ.

ТЫВА. Өзүлденниң базымнары

ЧИЖИЛГЕНИ ШЫНАР-БИЛЕ АЖАР БИС

«Чагытай» ККБ-ниң удуртукчузу Руслан Албегов.

Тывага эрткен чылдың кыш бүдүүзүндө чалалга езугаар келген Руслан Харитонович Албегов Россияның арага-дары, спирт болгаш водка рыногунун байдалын эки билер кижилерниң бирээзи, ооң удуртуп-баштап эгелээни «Чагытай» бүдүрүлгезинге барып, ооң дугайында тайылбырлап бээрин дилээн мен.

— Руслан Харитонович, бүдүрүлгениң ажылын допчулап бээр силер бе?

— Бистер бо оран-саваже 2007 чылдың декабрь 16-да кирдивис. Баштайында маңаа бок-сак, иштинде доврак-доозун долган, хос гаражтар турду. Чанында бот-сайгарлыкчы кижжи СТО ажыдып алгаш, ажылдап турганындан, мүнө төндүр оорлаттынып, үптеттинмээни ол ыйнаан. Апрель-май айларда дериг-херекселдерни киригеш, ажылдап эгелээринге белеткеп алган бис.

Шупту ажыл-херек даштын турар спирт шыгжамырындан эгелээр. Сонгаартан келген спиртни бо 25-25 тонна ийи доскаарларже куткаш, суг-биле холуптар. Тываның суу бодунуң шынары-биле тергинин мен специалист кижжи бадыткап тур мен. Ол анаа хоозун эвес сөстөр-дир, 20 чыл иштинде арага, водка кылыр бүдүрүлгелерни удуртуп келген кижиге бүзүрөп көрүр. Келген спиртни шуптузун даңзыже кириер, компьютер таварыштыр ону чаңгыс аай системаже аайлаштырар, чеже шил продукцияны оон бүдүрерин санап каан. Шупту дериг-херекселдер американ, итальян дээрзин айтып каайн. Савалаар, аксын хаар, этикетказын чыпшырар дериглер чаңгыс аай ритм-биле ажылдаар ужурулуг, кайы-бирээзи дүргөдөп азы оожумнай бээр болза, чаңгыс аай шимчээш-кин үрелип болур. Шил саваларны бир ээлчегде шөйбек, өскезинде дөрбелчин-даа кылдыр үндүрерин программалаптар дериглер-дир бо. Чаңгыс ээлчег дургузунда бис 20-22 муң шил водканы кылып болур аргалыг бис. Чыл эрткен соонда, өре-ширеден адырлып алгаш, тыва бальзамнары, сок-тарны, кат хандыларын кылырын база планнап турар бис, ол кончуг ховар болгаш өртектиг барааннар-дыр.

Конвейерниң төнчүзүндө белеткеп каан водкаларны санаар компьютержиткен аппарат бар. Ооң санап каан түнелдери федералдыг төпче (Чаңгыс аай авто-

матчыттыг информация системасы), Россия Федерациязының Үндүрүлгелер албанынче чоруттунуп турар.

— Маңаа кандыг мергежилдик кадрлар ажылдаарыл, оларның саны чеже боорул?

— Мээң-биле катай шуптузу 25 кижжи боор. Водка кылыры амыр эвес дээрзи билдингир, ынчангаш маңаа улуг дуржулгалыг специалистер херек, оларны бистып алдывыс. Лаборатория эргелекчизи, технолог-купажист мергежилдик кижилер Кызылдың эрги пиво заводунга ажылдап турган. Бүдүрүлгениң эң кол кижизи — специалист-эптеки болур. Ол бүгү дериг-херекселдерни хайгаарап, үрели бергенде, ону кылыр кижжи-дир. Ындыг кижжи Тывада чок болду, ону бис Абакан-дан тып алдывыс. Ынчап кээрге, СЭС болгаш микробиологтук анализтерни, шинчилелдерни чорудар кижилер бар, ол ышкаш Тываның ук албаннары удаа-дараа хынап, херек болза, дузалажыр болганын демдегеп каайн. Акцизтер-биле ажылдаар бухгалтер дээш чүдүрүкчүлөр, конвейер чанынга турар кижилер дээш шуптузу 25 кижжи. Черле бо бүдүрүлгени кылып эгелээнинден тура, Чазак болгаш сонугралдыг албаннар биске уткуштур кээп, кады ажылдажып турарын солун дамчыштыр демдегеп каайн.

— Кандыг продукциялардан эгелээр силер?

— Чаңылчаан «Русская», «Старорусская» болгаш «Пшеничная» водкаларны үндүрүп эгелээр бис. Акциз үндүрүлгелеринден 40 хуузу республикага артар, 60 хуузу — федералдыг төпче чорудар. Республиканың бюджетинден үнген шупту чарыгдалдар бир чыл болгаш дедир эгиттинер дээрзин магадылап тур мен.

— Чижээ, силерниң бүдүрген бир шил «Русская» водканың өртээ каш болурул?

— Бистиң санаашкынывыс-биле 63-65 хире рубль болур.

— Бистиң рынокта оон-даа чиик өртектиг арага бар болгай, оларның-биле чижилгени канчап эртер силер?

— Чүгле шынар-биле ажып эртер анаар. Ийе, билер мен, баазаларда 54-56 рубль өртектиг водкалар барын. Чиик өртекке садып турар шынары багай арагалар кадыкшылга айыылдыг дээрзи билдингир. Кадыкшылын бода-вас кижилер ол араганы кара ту-

бо шагда арага садар садыгларже кире бээрге, арага кылыглары бажын ажыр болгаш чүзүн-баазын, кижжи оларның кайызы экил, өртект-үнезини кайы хирел дээрзин тодарадырынга бергедежи, ону мырыңай шилип чадай бээр таварыг-галар-даа бар. Чиик өртектиг арагаларның шынары кандыгыл дээрзин билип тур боор силер, ынчалзажок улус бодунуң хире-шаа-биле аңгы-аңгы боору база бар. Кудадой, чок болган кижини сөөлгү орукче үдээр дээш, хөй улус чыылган хемчеглер турар болгай, ооң эрттирикчилери акшаның шаа-биле чиик өртектиин ап алырлар. Ол база кончуг шын эвес деп чүвени кижжи бүрүзү билип турза-даа, «Водка бүрүзү дөмей» деп бодалга алзыптар.

Эрткен чылдың декабрь айның ортан чезинден бистиң Тывага республиканың бюджетинче эвээш эвес орулганы кириер чаа бүдүрүлгени кылып эгелээн. Ол бүдүрүлгө амгы арага рыногунун байдалын өскерттип, шынарлыг арага аймаа-биле чурттакчы чонну хандырыптар аргалыг болур. Хоорайның журнуу талазында «Жигули» маркалыг автомашиналар септээр станцияның октааттыг улуг

гаражтарлыг оран-савазында соңгаартан эккеген спирттен, шил саваларга Тываның чаа маркалыг болгаш хевирлерниң водкаларын амгы чеге дүңүшкен дериг-херекселдерге кылыр деп турар. Ук бүдүрүлгениң кол адырлары компьютер-биле ажылдаар, белең продукцияны лазер таңмалар-биле демдектээр. Италиян автомат-шугунарга водка кылыр улуг бүдүрүлгени республиканың көдээ ажыл-агыйын сайзырадыр тускай сорулгалыг программа езугаар бо чоокку чеге ажыдар деп турар.

Ооң журнунда Кызылдың пивзаводунуң чоннуң адааны чаңгыс аай «чебурашка» саваларда водкаларның шынары кандыг турганын улгады берген кижилер сактыр боор, соңгаар хоорайларга безин Тывага кылган водкаларның ады дыргын тарай берген турган ийин. Аалчылар тыва водкаларның градузу 40 эвес, а оон хөй деп санап турган. Ол ындыг эвес. Хамык ужур — Тываның арыг суунда. Өскээртен келген кижилер, аалчылар ооң шынарын эскергеш, онзаап, мактаар турган. Ынчангаш араганы эки билип, сайгарып билбес кижилер ону кадыг деп санап турганы ол чадавас.

разы-биле садып ап турар болгай, оларга кижжи чүү деп чүү дээр ону. Кайы хире өртекке, кандыг арага садып алыры — кижжи бүрүзүнүң бодунуң херээ. Чоорту Тываның арагалары хереклекчилерниң кичээнгейин хаара туду бээр дээрзинге идегел улуг. Ооң-биле чергелештир арага ижерин — эртем деп болур, ону чурттакчы чон шингээ-дип алыры күзенчиг. Оон ыңай чугаалаксап каар бир чүүлүм, республикада араганың шынарын хынаар чогуур албан чери шуут чок деп болур. Газохроматограф деп аар өртектиг дериг-херексел чүгле бисте бар. Ооң дузазы-биле кандыг-даа арагада кандыг бүдүмелдер, кайы хире барын тодарадыптар аргалыг бис. Херек болза, бистиң рынокта кандыг арагалар кайы хире хоралыгыл деп шынны билип ап болур-дур ийин, чүгле бис рыноктуң өске ойнакчылары-биле тайбың чурттаксаар бис.

— Руслан Харитонович, эрги пиво заводунуң улуг оран-савазы бар болгай, чүге аңаа бо бүдүрүлгени тутпааныл?

— Ийе, ындыг айтырыгны

салыр боор чорду. Мен анаа четтим, ооң байдалын көрдүм, 60-70 чыл четкен эрги бажыңнардан алыр чүү-даа чок. Эргижирээн дериг-херекселдерни үндүрер, ону садар, девискээрни аштаар, девискээрни садып алыр, ону хуужу-дар (ол бүдүрүлгө хууда кижиниң өнчүзү) дээш-ле, баар. Ол тудуг-биле бо чаа евросептелге кылган тудугну канчап-даа деңнээр арга чок. Комиссия база кээр, аңаа Россияның янзы-бүрү хоорайларын-дан бо бүдүрүлгени хүлээп алыр, эрги пиво заводун комиссия эрттириптер дээрзи бүзүрөнчиг эвес-тир. Тудугжуларның: «Эрги тудугну бузуп, үрөп азы болза, ону чаартырының орнунга, чаа тудуг кылыр болза, чиик-даа, бөдүүн-даа, дүрген-даа» деп чөптүг болгаш мерген эскериг-биле харылаар-дыр мен.

— Бүдүрүлгеге бир дугаар водкалыг шил бо конвейерден кажан үнерил?

— Бо хүннерде Мрскваже чоруур мен, аңаа баргаш, бо бүдүрүлгени күрүне өнчүзү кылдыр бүрүткээр мен, аңаа арага кылып бүдүрер чөпшээрел-лицен-

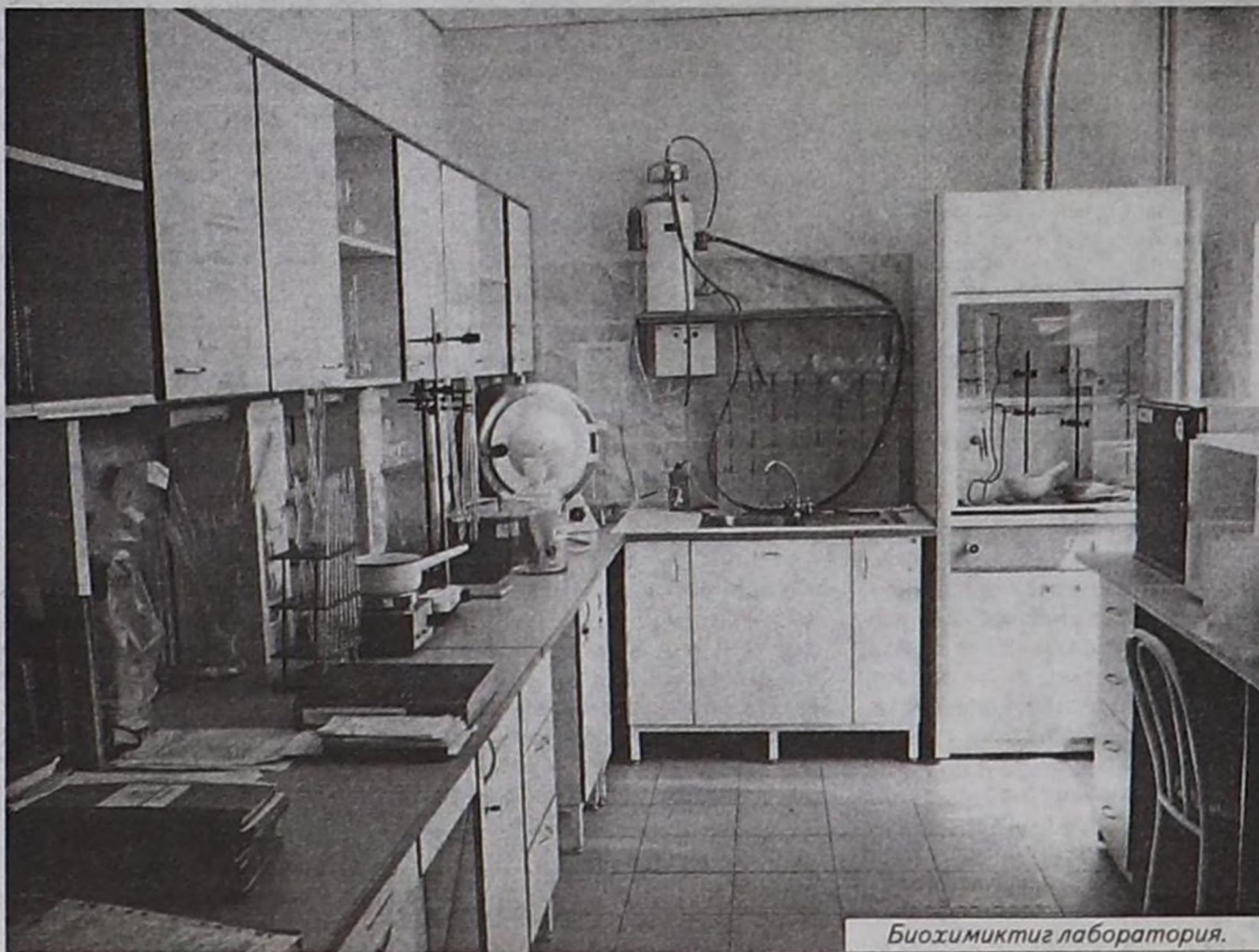
зияны бээр-бербези билдине бээр, ооң соонда тускай комиссияны чалаар мен. Үлө-херек бир, ийи, үш-даа неделя дургузунда кылдынар, херек болза бири-даа боор. Ынчап кээрге, хоойлу-дүрүм езугаар 1 ай чартык болгаш, бир дугаар продукцияны берип эгелээр бис. Бистен водка 63-64 рубль өртекке үнер, садыг-саймаан черлери боттарының хууларын кадып алыр. Тывада 286 садыг водка аймаан садар чөпшээрелдиг, 65-и — мөөңү-биле садар складтар бооп турар.

— Руслан Харитонович, кысказы-биле боттарыңарны биске таныштырып көрүңер.

— 1989 чылга чедир шериг албанныг улуг эргелиг офицер бооп ажылдаан мен. Шериг бетинде МКУ-нуң аспирантуразынга өөренип турдум. Тываже мени чалаарга, пенсионер-даа болзумза, чаа ажыл-херек кылырынга, ону бүдүреринге улуг сонугралдыг болгаш келгеним ол ыйнаан.

Карим МОНГУШ
чугаалашкан.

Чуруктарны автор тырттырган.

Биохимия лаборатория.

Чадаананың 135 чылынга

ТӨӨГҮЗҮ АЛДЫ-ХҮРЭЭ-БИЛЕ ХОЛВААЛЫГ

Чадаана. Чадаана хем. Чадаана хоорай.
«Чадаана» деп сөс чажымдан-на кулаамга дыңналып, ам бо хүнде-даа хүн бүрү адап, алгап чоруур, өөрүшкү-мунгаралды-даа кады үлөжүп чурттап чоруур чошум-биле черивисти-чуртувусту ээлеп, кадагалап, каастап, сайзырадып чоруу-рувус Тываның төөгүзүг черлериниң бирээзи — Чадаананың 135 чыл оюнга уткүштүр бо чүүлү уруг назылыг өгбелериниң чыып чораан чүүлдеринге дааныгаш, аныяк-өскөнгө солун болгаш өөредиглиг болур боор деп идеяга-биле бижилим.

2008 чыл база-ла төөгүлүг чылдарның бирээзи бооп, ам июль 16-17-18 хүннеринде Чадаананың Даа кожуунун төвүнүн таваан салганындан бээр 135 чыл оюн демдеглед эрттирери болгаш чаңчыл болган «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалының 10-гу чылы-биле кады эрттирер улуг ажылды бүдүн Тываның чоңу билип, киржип, тудуп турары — онзагай болушкун болуп, XXI чүс чылдың төөгүзүнче кирер.

Чадаана төөгүзүн чыып бижиригче журналист, ам бистиң аравыста чок, хоочун лектор, «Билиг» ниитилелиниң Чөөн-Хемчик кожуунга салбырының удуртукчузу, Чадаана хоорайның хүндүлүг хамаатызы Дугуржап Сундуюевич Монгуш хөй материалдарны чыып бижээнериниң бирээзи. Ам бо хүннерде Дииспей Санчыевич Ооржак «Чаа орук» солунну дамчыштыр Чадаана төөгүзүндөн арыннарны чырыдып бижириг келген. Ол база Чадаана хоорайның хүндүлүг хамаатызы-дыр.

Чадаана хем Танды-Ууланьың база бир бедик сыны — Ыдыктыг тайгазы биле Кошкарлыг сынын аразында Бестиг-Ажык тайгазындан хап баткан хем-не болгай. Чадаанаже кирген бичии хемчигештер-ле хөй: Белдир-Даг, Кара-Чадаана, Дөң-Хонаш. Чайлаглаан аалдар аңаа чайлаар-даа, хонгаш, Өвүрже ажа бээр өртөөл-даа турган. Чаныы, Буранныг, Кулун-Дүжерден баткан хемнер бар. Ыдыктыгның солагай талазында Барзак тайгазындан Кара-Адыр ышкаш бичии хемнер Баян-Дугайже бай Баян-Мандааның делгем тараалаң ховуларын таварып, Үстүү, Алдыы Доскаарларны таварааш, Бажың-Алаакка барып чедер, ол суглар каттышкаш, Чайлаг-Алаак таварааш, Донгуудун дааның дужу-биле Хову-Аксы таварып, Улуг-Аныяк Хөндергейлер хемнери-биле каттышкаш, Чадаана хем болу берген, Теве-Хаяны таварааш, Хемчик хемге каттыжа бээр.

«Чадаананың бажында тайгалары болгаш Чадаана хемниң баткан уну, шынап-ла, кедергей чараш болгаш байлак: баткан суунда балык-байланнарлыг, эзим-аргазында аң-меңниг. Чай боорга Бестиг-Алаак, Бурган-ныгга чеде бергеш, кижичанарын утуптар. Чечек-чимизиниң чаражынга, оон чаагай чыдында дыштанып, эргеленип чыдыксаазы кээр, чараш-ла чуртум чүве ийин. Күзүн он айда Чадаананың Кара-Адыр, Барзак тайгаларында оолдарымны эдертип алгаш аңнап-диңнеп чеде бергеш, Байзак тайгазының тас бажынга үнүп келгеш, Чадаана хемни куду

көргөш, хөрээм көвүдөп, хей-аьдым сергеп, кырган бодум аныяксып кээр мен. Барзактың бажынга дыштанып олургаш, ырлапканымны бодум билбейн барган мен.

*Артынайда аржаан суглуг,
Авыралдыг Барзак тайгам.
Аңаарымга, диңнээримге
Аңы-меңи элбек тайгам.*

Чадаана хем чурттуг улус-чонун уран талантызын кижилер «хеминде бе, суунда бе» дижириг чугалажыр Чайлаг-Алаак чурттуг журналист Валерий Шаравиниң «Чадаана хем» деп шүлүүн маңаа кириери артык эвес.

ЧАДААНА ХЕМ

Ары, Барзак тайгалардан
Агып баткан аржаан суглуг,
Баян-Дугай тавангайлаан
Байлак хемим — Чадаана хем.

Эзим-аргаа хүрээлеткен
Эзремнерлиг, саарыгларлыг,
Эрте чаштан эштип өскөн
Эргим хемим — Чадаана хем.

Үстүү-Хүрээ, Алдыы-Хүрээ
Үзүк-ле чок чажыын чашкан,
Үе-дүптен төөгүлүг
Үлүүм, кежим — Чадаана хем.

Чазын чечек чазылган длег,
Чараш, чаагай хоорайны
Чалгыы-биле оюн эреп,
Чадаана хем ошкап чыдар.

Даңгаар эртен унунга кээп,
Даңгына кыс чажын дыраар.
Чыжыр алдын чайыналган
Чыргал шыпкан Чадаана хем.

ХЕМНИ ЧҮГЕ ЧАДААНА ДЕП АДААНЫЛ?

Шаг-шаанда Хөндергейниң улуг арты, Чадаана база-ла садыгнаймааның, дайынчы походтарның таварып турары улуг төп белдир турган дижир. Бир шагда Бээжин хоорайдан келген чагырыкчы кыдат (та садыгы, та ноян кижичүве) чаргызын аңаа үзүп чадаан. Ынчангаш чон ол ногаан шивилиг, онза чараш чуртун «Чадаана, Чадап каан» деп адай берген дижир («Кыс халыыр» арын 97).

Чадаана — Хөндергей белдири шаандан тура моол, кыдат болгаш төп кожууннар-биле харылзажыр белдири турган.

ТӨӨГҮДЕН АРЫННАР

Чурт шинчилекчизи эртемден В.Розевичиниң 1910 чылда үнген «Урянхай крайныг очерктери» деп номунда «Хемчиктен 30 хире километр черде делгем шыктың кыдыында теректер болгаш дыт-

тар аразында Хемчик урянхайларының (тываларның) төвү турган» деп бижээн. Аңаа үндезилээш, В.И.Сапринниң 1873 чылда үнген «Азияның төвү» деп номда «Чадаана чүс харлаан» деп чүүлүнде Хөндергейниң Чадаанаже кирген аксындан ырак эвес черге «Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң таваан салган, Даа кожуунун ноянының албан хаар таңмазы (ноян таңмазы) база маңаа турган. Чызаан чери хевирлиг. Хөндергей аксы Улаастай баар өртөөлү турган болгаш кыдаттың база бир садыг кылыр чери турган» деп бижээн. «Чызаан» деп кыдат садыгылар адап шыдавас болганындан «Чадан» деп адай берген дээр чугаа бар.

Чадаана төөгүзүн сактып бижириг тура, Тывага шүүчү чериниң эге таваан салган чер Чадаана деп болур.

1977 чылда «Тувинская правда» солунга Чадаананың эрткен үезин сонуургап чораан хоочун башкы Т.Н.Хертек бодунуң демдегледелтеринде «Чадаананың төөгүзү XX чүс чылдың 20-25 чылдарында эгелээн. Инкубатор станциязы турган (амгы үеде ГАИ чери) черден ырак эвеске Шораан тудуп каан (кара-бажың) ол черни Шораан-Алаак (кара-бажың алаагы) деп адай берген. Ол черге кижилерни эриидеп, хилинчектээр турган» деп бижээн.

1984 чылда июль 28-те үнген «Ленинчи орук» солунга күш-ажылдың хоочуну Э.Күжүгет «Чазый садыгылар болгаш тос эрээ» деп чүүлүнде Шораан-Алаак дугайында мынчаар тодаргайы-биле бижээн: — Манчы кыдаттың чазый садыгылары Чадаана — Хөндергей аксында Хадынныг-Ортулук бажынга чедип келгеш, садыглап эгелээн. Ол бүүзелерниң садыглаар, чурттаар бажыңнарын тудар ыяш материалдарын чүгле тыва эвес, а кыдат тудугжулар-биле кады Хөндергейниң Улуг-Белдир арыындан кезип белеткээн. Хемчиктиң беш кыдат бүүзелери хайнышкынныг садыглап кирипкен.

Даа кожуунун улузу таңма туткан ноянныг бис дээш, Бээзи кожууну холгаарлаар боорга, оон дүжүметтери оон ызыгуур салгаан нояны чок боорга, Куулар Көейни ноян кылдыр томуйлааш, таңма туткан ноянныг кожуун болган.

Хемчиктиң беш кыдат бүүзелериниң данчаатылары болгаш садыгылары ол ийи кожуунун ноян, дүжүметтерин боттарының бүүзелдиг камгалакчылары кылдыр санап, оларга бар шаа-биле чашпаалаар турган.

Манчы хааның кижилерни хилинчектеп өлүрериниң чепсээ — «Тос эрээ» деп чүве турган. Кижилерни өлүрүп шиңдер чер Улаастайның кара-өг (кара-бажың) турган. Алдан-маадырларның бажын аңаа кезип шаажылаан. Бо 2008 чыл алдан-дургуннарның шимчээшкиниң 125 чылы.

Улаастайны дедир аастыг кара өөнүң хевирин 1910 чылда Тывага Чадаана хемниң уну Улуг-Белдир шыгынга чоон будуктар-биле казанак хевирлиг кылдыр тутканы-дыр. Артында шоргалар кылып каан, бажында чыткан кижилерни үндүрбес. Оон чанынга

таңныылдар өглери турган деп улуг кижилерниң чугаазын Дугаржап Сундуюевич Монгуш дыңнап, билип чораан.

Амгы Чадаананың тургустунуп келгениниң төөгүзүнге хамаарыштыр 1977 чылдың март 3-те Баян-Тала чурттуг, ынчан тозан харлыг Чолдак-Хуна Чашпаевич Кууларның чугаазындан: — Чадаана хоорайның тургустунуп келген төөгүзүн Алдыы-Хүрээниң тургустунуп келгенинден бээр санаар мен, чүге дээрге оон мурнунда бо хоорай турган черге доктаамал тудуг, бажыңнар турбаан. Алдыы-Хүрээ мен миннип кээримге-ле, сайзырай берген. Ламалар хурал, чүдүлге эрттирип турар чүве. Бээзи кожуунун Саттары Хайыракан дааның үстүнге Чадаана хемниң кыдыыга дуган туткан, ону тудуп дооскаш, байырнаадым эрттирип турда, оол уруг төрүттүнген. Ону Байыр-Дуган-Соржу деп адаан. Ол 1887 чыл үези. Оол соонда барып хүрээниң улуг ламазы болган. Саттарның байлары ол дуганны каастап-дериир дээш, чондан өлүк-кеш, мал-маган чыып алгаш, Моолдун Улаастайдан хүрээ-хиит тудуунга мергежээн элээн каш кыдаттарны болгаш моол ламаларны чалап эккелген. Олар дуган туткан черни шинчилеп көргөш, оларның аразында чинзелиг кыдат хурал эрттиргеш, дуганның турар чери таарымча чок дээн. Тааржыр чери — Бора-Булак ховузуунуң аксы болган. Хүрээ тудар черни айтып, демдек хап берген (амгы АТБ гаражы, орук-тудуг эргелелиниң девискээри). Ол айтышкын езугаар Хайыракан баарында дуганы дараазында чылын (1818) Хову-Аксынче (Чадаана хоорай) Баян-Ловун дээр бай кижичөжүрткен. Оон эгелээш, Чадаана хоорайның таваа салдыган.

Алдыы-Хүрээге өөренип турган хөгжүмчү Константин Чүлдүмович Дамдын 1930 чылда ук хүрээниң 50 чыл оюн демдеглед эрттирген сөөлүндө ук хүрээни хагганын сактып чугалаанынга үндезилеп, Чадаана хоорай 1880 чылда үндезилетинип тургустунган деп бода-лын бижики Дугаржап Сундуюевич Монгуш бижээн.

Ынчангаш ам болур Чадаанага хамаарыштыр 20 чүс чылдың 1998 чылда 125 чыл оюн, 2003 чылда 130 чылым, ам 2008 чылда 135 чыл оюн демдеглед эрттирери турум чаңчыл болган.

21 чүс чылдың 2000 чылда Чадаананы сайзырадып, чаа чалгыны эккеп, Алдыы-Хүрээ катап тургустунуп, 2003 чылда ажыттыган, 2008 чылда беш чыл оюн демдегледээн. 2007 чыл Даа кожуунун нояны Монгуш Баян-Бадыргының чырыткылыг адын политиктиг репрессиядан агартканы, алдан дургуннарның 125 чыл ою, «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм фестивалының 10 чылы база 2008 чылдың май 23-те Үстүү-Хүрээ тудуун «Чоннуң тудуу» кылдыр чарлааны-биле Тываның төөгүлүг чери — Чадаананың 135 чыл оюн демдегледэринче бүгү Тываның чонун кады байырлаарынча чалап турар бис.

Зоя БАЛЧЫЫРАК,
Тыва Республиканың культу-
разының алдарлыг ажил-
дакчызы.
Чадаана хоорай.

КАМГАЛААРЫ — ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Бай-Тайга кожуунун арга-арының девискээри Барыын-Хемчик кожуунун арга-арыг эргелелинге хамааржып турар.

Чоокта чаа Барыын-Хемчик кожуунун арга-арыг эргелелиниң специалистери, арга-арыг камгалаар талазы-биле инженери А.Ш. Монгуштун удуртулгазы-биле 4 кижича составтыг ажилдакчылар Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузуун девискээринде арга-арыг камгалалының талазы-биле кандыг ажилдар чоруп турарын хынап көргөннер. Сумунуң албан черлери, организациялар кожуунун арга-арыг ажил-агыының айыпканы-биле тудугга болгаш одалгага хереглээр ыяшты чөпшээрел езугаар ажыглап турарлар. Ынчалза-даа суурнуң чамдык чурттакчылары бажың-балгат, кажаа-хораа, гараж, чунар-бажың тудары-биле чөпшээрел чок, душкан-на черлеринден ажыглал ыяшты кара туразы-биле кезип ап турары хомуданчыг. Бо талазы-биле суму чагыргазы харысалгалыг болур ужурлуг.

Сумунуң төвү — Даспы-Аксы суурнуң девискээринге арга-арыг ажилдакчылары дараазында четпестерни илереткеннер: суурнуң чурттакчыларының бажыңнарының чанында хууда хереглелдеринге кезип сөөрткен чудуктар эңмежок, айтырарга чамдыктарының чөпшээрел бижики чок, а чамдыктарында барын бар, ынчалза-даа долузу-биле четчетлетимнээн. Ындыг кижилерге хамаарыштыр протоколдарны тургузуп, документиленни четчелээри-биле хуусааларны берип, сагындырган.

Школа хериминиң иштинде 33,63 кубометр ыяш дүжүртүнген, ол үеде директор чок турган, ажил-агыг эргелекчизиниң тайылбыры-биле алырга, бо чылдың март айда пилорамага дилдирер дээш 177 чудукту директорнуң айтышкыны-биле Даспы деп черден кескен болуп турар. Ыяштың документиленни амдызында чок, ам кылдырар деп, харыыны берген.

Бай-Тайга кожуунун арга-арыг албанында ийи-ле кижича ажилдап турар. Кожуун чеди сумулуг, делгем девискээриг. Ол хирезинде арга-арыг даамалдары эвээш. Кара-Хөл ышкаш төптен ырак, кадыр-берт, арт-сын ажыр сумуга бир арга-арыг даамалы тургускан болза, эки-ле ийик. Ылаңгыя өрт-халап, үер-чайык болу берзе, кым харыылаарыл? Бо талазы-биле айтырыгы кожуун чагыргазы чогуур черлерге чедир көдүрер ужурлуг.

Барыын-Хемчик кожуунун чагыргазы бо чылдың апрель 1-ден 30-ге чедир кожуун девискээринге өрттүн айыыл-халавын болдурбазының айы кылдыр чарлааш, өртке удур ап чорудар хемчеглер дугайында айтышкыннарны, доктаалдарны, шиитпирлерни «Хемчиктиң сылдызы» солунга парлап, кожуунуң бүгү чурттакчыларынга сагындырып, дыңнаткан. Арга-арыг, аң-мең, балык, дириг амыллар, үнүштер, чер иштинин казымал байлактары — бистиң эгээртинмес байлаавыс, өнчүвүс. Ону камгалап хайгаараары — бистиң хүлээлгевис болур.

Изоляда ХЕРТЕК,
кожуунуң арга-арыг
ажыл-агыының ажилдак-
чызы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Наадым» республика байырлалына тураскааткан республика конкурстарының дугайында дүрүмнерни бадылаарының дугайында

2008 чылдың июнь 16

«Наадым» республиканың малчыннар байырлалын организастыг эрттирер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Дараазында дүрүмнерни бадылаар: Эң эки өгнүң республика конкурсузун дугайында дүрүмнү (№1 капсырылган);
- Машина-биле саарыга эң эки операторнун республика конкурсузун дугайында дүрүмнү (№2 капсырылган);
- Малчегин белекээр эң эки бригаданың республика конкурсузун дугайында дүрүмнү (№3 капсырылган);
- Сигенни хол-биле кезер эң тергин кезикчинин база сигенни механизастыг кезер эң тергин кезикчинин республика конкурсузун дугайында дүрүмнү (№4 капсырылган);
- Аъттын эң эки дерилгеи база эң эки национал хептиг аът мунукчузунун рес-

№370 Кызыл хоорай

публика конкурсузун дугайында дүрүмнү (№5 капсырылган);

Дүктен хендирни хол-биле эң эки өрүү-рүнге республика конкурсузун дугайында дүрүмнү (№6 капсырылган);

Кидисти хол-биле эң эки белекээрине республика конкурсузун дугайында дүрүмнү (№7 капсырылган);

Уксаалыг көдээ ажил-агый малының республиканың делгелге-ярмарказының дугайында дүрүмнү (№8 капсырылган) бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдезинин контролон Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызыга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №1 капсырылган

Эң эки өгнүң республика конкурсузун дугайында ДҮРҮМҮ

I. Ниити чүүлдер

1. Эң эки өгнүң республика конкурсузун (моон ыңай – Конкурс дээн) Тыва Республиканың Чазаның чонун онзагай бүдүштүг культуразы, малчыннарның чуртталгазы болгаш амыдыралы-биле таныштырар, культурулуг салгалды делгедир, камгалап арттырар болгаш хөгжүдөр, национал өглерни кылыр талазы-биле улусчу ус-тывышты хөгжүдөр сорулга-биле эрттирер турар.

II. Конкурсту эрттирерин организастаары

2. Конкурсту организатору Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы (моон ыңай – Организатор) болур.

3. Конкурсту чыл санында эрттирер. Эрттирер үезин болгаш черин «Наадым» республика байырлалын белекээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет тодарайдыр.

4. Конкурсту организастаарына, эрттиреринге болгаш оон түннелдерин үндүреринге организатор Конкурс комиссиязын тургузар.

5. Организатор Конкурс комиссиязының составын болгаш оон хуралының протокол шийтирин бадылаар; Конкурсту эрттиреринин информация хандырылганы организастаар; Конкурсту эрттирер айтырыглар талазы-биле консультацияларны эрттирер.

6. Конкурс комиссиязының хуралының протокол шийтирин хуралга хөйүнү бадылааны-биле хүлээп алыр. Бир эвес хурал кезигүннеринин саны эжеш болган таварылгада, Конкурс комиссиязының даргазы бадылаар ийи үнүг болур.

III. Конкурстуң негелделери

Эң эки өгнүң республика конкурсузун дугайында Дүрүмге капсырылган

ӨГНҮҢ ПАСПОРТУ

Майык

1. Кожуун _____
2. Суму _____
3. Өнчү ээзи (эдилекчизи) _____ (Ф.А.А.А.)
4. Өнчү ээзинин (эдилекчинин) назы-хары _____
5. Өнчү ээзинин (эдилекчинин) кылып турар ажылы _____
6. Кылган мастери _____ (Ф.А.А.А.)
7. Өгнү кажан кылган _____ чыл
8. Өске солун информацияны кириер _____

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №2 капсырылган

Машина-биле саарыга эң эки операторнун республика конкурсузун дугайында ДҮРҮМҮ

I. Ниити чүүлдер

1. Машина-биле саарыга эң эки операторнун республика конкурсузун (моон ыңай – конкурс дээн) сорулгазы болза: - сүттүг мал ажылынга мурнакчы аргаларны болгаш күш-ажыл методтарын илередири, сурталдаары болгаш чер-чер-

лерге шигээдири, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүн өстүреринге салдарын күштелдирери, депшилгелиг техниканы ажылга-вышаан, бүдүрүлгенин ажыктыын болгаш ажылдың шынарын бедирери;

- сүттүг мал ажылының ажылчынарының профессионал мергежилдин болгаш

практиктиг билиглерин экижидери, фермаларга болгаш комплекстерге дериг-херекселди ажылгаар айтырылганы оларның теория кырында билиглерин бедидер, сүттүг инектерни тударының болгаш оларны ажаарының зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг негелделерин сагыыры;

- сүт бүдүрер технологияны экижидеринге, база ол ышкаш сүттүг мал ажылынга кадрларны белекээрде республиканың эң эки мастерлеринин – Конкурстуң тиилекчилеринин ажылдарының дуржулгазын калбаа-биле ажылгаары болур.

II. Конкурсту эрттирерин организастаары

2. Конкурсту организатору Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы (моон ыңай – Организатор дээн) болур.

3. Конкурсту чыл санында эрттирер. Эрттирер үезин болгаш черин «Наадым» республика байырлалын белекээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет тодарайдыр.

4. Конкурсту эрттирер хуусааларының дугайында муниципалдыг районнарның чагыргаларына ону эрттиреринге чедир 2 айдан орайтатпайн, дыңнадыр.

5. Конкурсту инектерни машина-биле саарыга үре-түннелдиг болгаш ындыг ажылды организастааны дээш эң эки көргүзүлгелерин чедип алган көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин бирээзинге эрттирер.

6. Конкурсту организастаарына, эрттиреринге болгаш оон түннелдерин үндүреринге Организатор Судьялар болгаш Саналга комиссияларын тургузар, оон составына зоотехниктер, механизаторлар, ветеринар эмчилер болгаш инекти машина-биле саарының организациязын болгаш технологиязын эки билер өске-даа специалистер кирер.

7. Организатор Судьялар болгаш Саналга комиссияларының (моон ыңай – комиссиялар дээн) составын база Судьялар комиссиязының хуралының протокол шийтирин бадылаар, Конкурсту эрттиреринин информация хандырылганы организастаар, Конкурсту эрттирер айтырыглар талазы-биле консультацияларны чорудар.

III. Конкурстуң киржикчилерин шилири

8. Конкурстуң киржикчилерин илередиринге механизастаан фермаларга чыл санында иштиги ажил-агыйжы, кожуунуң шилилге маргылдааларын эрттирер.

9. Шилилгенин чорутуун, киржикчилерин санын болгаш кожуунуң шилилге маргылдааларын эрттиреринин негелделерин муниципалдыг районнарның чагыргалары тодарайдыр.

10. Конкуртка киржиринге инектерни машина-биле саарыга кожуунуң шилилге маргылдааларына бирги черлерин алган база конкурстуң мурнундагы чылында, аңаа бөжыглан бөлүккө ортумаа-биле 1 инектен чылда 2000 литрден эвээш эвес сүтү саап алган мастерлерни (моон ыңай – киржикчилер дээн) эрттирер.

IV. Конкурсту эрттирер негелделери болгаш чуруму

11. Конкуртка маргылдаада киржип турар улустун инектерни машина-биле саарыга шупту практиктиг ажылдарны кылырынга мергежилдин хынаар: саар аппараттары чазары болгаш чыыры, саар херекселдерни ажылга болгаш малдарны саарыга белекээрин, саарын болгаш саап алган соонда саар херекселди ажаарын хынаар. Ынчаарга маргылып турар улустун күш-ажылды чарыгдал турарын болгаш ажылды кылырының шынарын барымдаалаар.

12. Конкуртка оон аңгыда киржикчилерин сүттүг тыптып кээринин болгаш сүтүг бээр физиологияның, сүтүг малды чегереринин үндешинеринин, малды болгаш оран-саваны тударының арыг-шеверинин, саар дериг-херексел тургузуунуң болгаш ону ажылгаарының, бедик санитарлыг шынарлыг сүтү алырының, айыыл чок чорук техниказының талазы-биле билиглерин база хынаар.

13. Саар аппараттарның маркаларын болгаш оларны чазарыга болгаш чыырынга үенин нормативтерин Организатор тодарайдыр болгаш ону муниципалдыг тургузуулар чагыргаларына конкурсту эрттиреринге чедир 2 айдан орайтатпайн,

дыңнадыр.

14. Конкурстуң киржикчи бүрүзү чазарына болгаш чыырына чүгле чангыс саар аппаратты Конкурсту дорт эгелээринин мурнунда шилип алыр.

15. Машина-биле саар маргылдаалар мындыг болур:

Саар херекселдин хевири – дажыыр кочалдарлыг

Киржикчинин ажылдап турар саар аппараттарының саны (шт.) – 2

Саап алыр инектеринин саны (бажы) – 4

16. Судьялар комиссиязы хыналда саап алышкынны чорудар, оон түннелдери-биле бөлүк инектерни четчелээр база дараазында хыналда көргүзүлгелерни доктаадыр:

- уламчылаанын;
- машина-биле чедир саап алганын;
- хол-биле чедир саап алган хемчээлин доктаадыр.

17. Саарының шуут дорт мурнунда бөлүк инектерни Конкурстуң киржикчилеринин аразына хуваар.

18. Конкурс үезинде кылыр ажылдарның (саары, аппараттарны чазары) эгелээрине чедир, инектер, аппараттар болгаш ажылчын чери-биле таныжып алырынга киржикчилерге 10 минутаны бээр.

19. Белекелдин доктааткан үезин эрттир ажаллаан таварылгада, эрттирген секунда бүрүзү дээш киржикчиден 0,04 баллды тыртар.

20. Инектерни саарыга белекээр, шуут саары боду болгаш маргылдааның өске-даа хевирлерин Судьялар комиссиязының кол судьязының медээзи-биле эгелээр.

21. Саап төндүрген соонда Судьялар комиссиязы сүттүн арын тодарайдыр бөлүк инектерден ниити сагган сүтү хыналдага алыр.

22. Инекти долузу-биле саап алганының көргүзүлгелери, хол-биле саап алган хемчээли болур.

23. Хыналда - хол-биле чедир саап тура, сүт бээрин эдип болбас. Малдың эмиг бүрүзүн чедир саарын – эгезинден төнчүзүнге чедир бир угда, а эмигни дөгерезин – чаңгыс долгандыгы-биле саар.

24. Сүтү долузу-биле саап алганын хынаарда, ол сорулгаларга Конкуртка чалатканнарның санындан мастерлер бөлүүнү тускай ылгаан черинге чорудар.

25. Конкурстуң киржикчизи Конкурстуң ажылын тускай идик-хептиг азы формалыг кылыр. Комиссия кезигүннеринге база Конкурсту эрттиреринге үндүрген акша-хөреңгилерин күсели-биле саткан форманы бээр.

26. Конкуртка уш катап улаштыр тиилээр болза, киржикчиге «Инектени машина-биле саарыга инструктор» атты тыпсыр.

V. Конкурстуң киржикчилеринин ажылын үнелээри

27. Конкурстуң киржикчилеринин ажылын Судьялар комиссиязы Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының бадылааны учеттуг арыннарга баллдар системазы-биле үнелээр болгаш дараазында кезектерден тургустунган:

Үнелээр көргүзүлгелери	Баллдарның саны
Теоретиктиг белекелди	10
Санитарлыг белекелди	2
Саар аппаратты чазары болгаш чыыры	15
Саар херекселди ажылга белекээр болгаш саары	40
Саап алган үези	20
Долузу-биле саап алганы	10
Сүттүн ары	3

28. Теоретиктиг айтырыглар талазы-биле киржикчи бүрүзү 20 минута дургузунда аңаа Судьялар комиссиязының санаалдаан 10 айтырыгларына (тестилеринге) шын ханыны тодарайдыр. Шын эвес ханы бүрүзү дээш маргылып турар улустун демдээн 0,5 баллга бадырар.

29. Киржикчинин санитарлыг белекелди, саар аппаратты чазары болгаш чыыры, саар херекселди ажылга белекээр база инектерни саары дээш баллдарның санын тодарайдыр тура, инектерни машина-биле саарының дүрүмнеринин база чогуур саар херекселдерин ажылгаар талазы-биле саавырларның негелделерин күүсеткенин барымдаалаар.

30. Долузу-биле саап алганын бөлүк инектерни хыналда хол-биле чедир саап

алган сүттүн саны-биле тодарадыр болгаш ону ук бөлүк инектерден Судьялар комиссиясының баш удур доктааткан хыналда хол-биле саалдазынга деңгеп көөр.

31. Сүттүн арыг болганы дээш баллдарның санын күштүг бооп турар «Инек сүдү» №13277-79 КҮРСТАТ-тың негелделеринге дүүштүр сүттү «Рекорд» деп херексел-биле арыын тодараткан түннелдер-биле доктаадыр.

Садып алырда негелделер:
Ынчаарга үнелел-демдектерни дараазында хуваалда езугаар чорудар:
сүттүн арыг болган чадазы (бөлүү) 1 2 3
Санаан баллдарның түнү 3 1 0

VI. Конкурстун түннелдерин үндүрери болгаш тиелекчилерни шаңнаары

32. Судьялар комиссиязы Саналга комиссиясының материалдары-биле Конкурстун түннелдерин үндүрер.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №3 капсырылга

Мал чемин белеткээр эң эки бригаданың республика конкурсузунуң дугайында ДҮРҮМҮ

I. Нийти чүүлдер

1. Бо Дүрүм мал чемин белеткээр эң эки бригаданың республика конкурсузун (моон ыңай – Конкурс дээн) эрттирер чурумун болгаш ооң тиелекчилерин шаңнаарының негелделерин тодарадыр турар.

II. Конкурсту эрттирерин организаастаары

2. Малдар чиир кадыг чемнерни белеткеп турар көдээ ажил-агый барааннарының бүдүрүкчүлеринин аразында конкурсту Тыва Республиканың Төлээлеттирген органы – Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы эрттирер (моон ыңай – Организатор дээн).

3. Конкурсту чыл санында эрттирер. Эрттирер үезин болгаш черин «Наадым» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет тодарадыр.

4. Конкурсту организаастаарына, эрттиреринге болгаш түннелдерин үндүреринге Организатор Конкурс комиссиязын тургузар.

5. Организатор болза:
- Конкурс комиссиязының составын болгаш ооң хуралының протокол шийтипирин бадылаары;
- Конкурстка киржиринин чагыгларын хүлээп алырын;
- Конкурсту эрттирер айтырыглар талазы-биле консультацияларны эрттирерин боттандыраар.

6. Конкурс комиссиязы болза:
- кириген чагыгларга үндезилеп киржикчилерни тодарадырын;
- малдың чиир кадыг чемнеринин шынарын тодарадырын;
- белеткээр мал чеминин хемчээлин тодарадырын;
- шыгжаар черлерге үндүрген мал чеминин хемчээлин база шыгжаар байдалдарын тодарадырын;
- Конкурстун тиелекчилерин тодарадырын;
- Конкурстун түннелдеринин дугайында хуралдың протокол шийтипирин долдурарын боттандыраар.

7. Республиканың көдээ ажил-агый барааннарының бүдүрүкчүлеринин аразында малдың кадыг болгаш чулуктуг чемин белеткээр талазы-биле мал чемин белеткээр

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №4 капсырылга

Сигенни хол-биле кезер эң тергин кезикчинин база сигенни механизастыг кезер эң тергин кезикчинин республика конкурсузунуң дугайында ДҮРҮМҮ

I. Нийти чүүлдер

1. Сигенни хол-биле кезер эң тергин кезикчинин база сигенни механизастыг кезер эң тергин кезикчинин республика конкурсузун (моон ыңай – Конкурс дээн) Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы эрттирер.

II. Конкурсту эрттирерин организаастаары

2. Конкурстун организатору Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы (моон ыңай – Организатор дээн) болур.

3. Конкурсту чыл санында эрттирер.

33. Эң хей санныг баллдарны алган Конкурстун киржикчилери Конкурстун тиелекчилери болур.

34. Конкурстун тиелекчилери болгаш шаңналдарлыг улуска дараазында шаңналдарны доктаадыр:

Алган чери	Шаңналының хевири
1-ги чер	1-ги чергенин диплому Акша шаңналы
2-ги чер	2-ги чергенин диплому Акша шаңналы
3-кү чер	3-кү чергенин диплому Акша шаңналы

35. Конкурстун киржикчилери Судьялар комиссиязының хуралының протокол шийтипиринден ушта бижилгеге үндезилеп, ажилдап турар черинин аайы-биле дужаал езугаар «Мал ажылының 1-ги класстың мастери» квалификациязын тыпсыр эргени чедип алыр.

эң эки бригаданы тодарадыр талазы-биле Конкурс комиссиязының хуралының протокол шийтипирин хуралга хейнүн үнү-биле бадылаар. Бир эвес хуралда киржип турар кезигүннеринин саны эжеш болган таварылгада, Конкурс комиссиязының даргазы бадылаашкын үезинде ийи үннүг болур.

8. Конкурстун түннелдерин Организатор доктаадыр.

III. Түннелдерин үндүрүп турда, Конкурстун киржикчилеринге негелделер

9. Агротехниктиг нормаларга дүүштүр малдың кадыг чиир чеминин белеткеленин нийти хемчээли, оларның шынары болгаш өнчүнүн хевиринден хамаарылга чокка ажил-агыйларга шыгжаар байдалдары болур.

10. Белеткээр мал чеминин хемчээли салдыгган хемчээлден 40 хуудан эвээш эвес болур.

11. Конкурстун киржикчилери мал чеминин белеткеленин мурнакчы технологияларын (кадырган сигенни салыры, пресс-биле бастыраары, идекпейлиг агаарладыры) ажылгаанын, мал чеминин чемистиин белеткээр шынарын арттырганын, сигенни кезер болгаш ажаап алыр хуусааларны сагаанын, белеткээр мал чемин камгалаар талазы-биле алган хемчеглерин (сиген кажазын долгандыр аңдарганын, белеткээр мал чемин малдың кыштаар черлеринче үндүргенин) Конкурс комиссиязы барымдаалаар.

IV. Шаңнаарының чурumu

12. Конкурстун шаңнал фондузун Организатор күштүг бооп турар хоойлужудулгага чөрүлдээ чокка алыр акша-хөреңгилерин күсели-биле тургузар.

13. Конкурстун тиелекчилерин Конкурс комиссиязының протокол шийтипиринге дүүштүр шаңнаар.

Үш шаңналдыг черлерни тыпсыр:
I-ги чер (мал чемин белеткээр планы күүсеткен хемчээлдерин барымдаалап) – акша шаңналы;
II-ги чер – акша шаңналы;
III-кү чер – акша шаңналы;
Идекпейлиг киржилгези дээш – тускай шаңнал.

III. Конкурстун негелделери

6. Конкурстка 18-тен өрү харлыг кижилер киржир.

7. Муниципалдыг райондан киржикчилернин саны:

- сигенни хол-биле кезеринге – 3-тен хей эвес кижиги;

- сигенни механизастыг кезеринге – 1 кижиги.

8. Айыыл чок чорук техниказын, мунарының дүрүмнерин, тракторларны болгаш астынчак агрегаттарны, идик-

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №5 капсырылга

Аъттың эң эки дерилгезинин база эң эки национал хептиг аът мунукчузунуң республика конкурсузунуң дугайында

I. Нийти чүүлдер

1. Аъттың эң эки дерилгезинин база эң эки национал хептиг аът мунукчузунуң республика конкурсузун (моон ыңай – Конкурс дээн) болза, тыва чоннун онзагай бүдүштүг культуразы-биле таныштыраар; аъттың национал дерилгези-биле база республиканың малчынарарының национал хеви-биле таныштыраар; культурлуг салгалды камгалаар болгаш хөгжүдөр база аъттың национал дерилгезинин болгаш национал хепти кылыр талазы-биле улусчу ус-тывышты хөгжүдөр сорулга-биле эрттирер.

II. Конкурсту эрттирерин организаастаары

2. Конкурстун организатору Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы (моон ыңай – Организатор дээн) болур.

3. Конкурсту чыл санында эрттирер. Эрттирер үезин болгаш черин «Наадым» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет тодарадыр.

4. Конкурстун түннелдерин организаастаарына, эрттиреринге болгаш түннелдерин үндүреринге Организатор Конкурс комиссиязын тургузар.

5. Организатор Конкурс комиссиязының составын болгаш ооң хуралының протокол шийтипирин доктаадыр; Конкурсту эрттирер

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №6 капсырылга

Дүктен хендирни хол-биле эң эки өрүүрүнге республика конкурсузунуң дугайында ДҮРҮМ

I. Нийти чүүлдер

1. Дүктен хендирни хол-биле эң эки өрүүрүнге республика конкурсузун (моон ыңай – Конкурс дээн) эрттирер сорулгалары болза, чонну национал чаңчылдарга болгаш национал культурага чаңчыттыраар; национал бот-медерелди бедидер; аныяктарны ус ажилдың национал хевирлеринге чаңчыттыраар; дүктү ажылгаарының национал аргаларының дуржулгазын негедериди; дүктү болбаазырадырынга болгаш кылырынга аныяктарны өөредир болгаш кириштирер сорулгаларлыг.

II. Конкурсту эрттирерин организаастаары.

2. Конкурстун организатору Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы (моон ыңай – Организатор дээн) болур.

3. Конкурсту чыл санында эрттирер. Эрттирер үезин болгаш черин «Наадым» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет тодарадыр.

4. Конкурстун түннелдерин организаастаарына, эрттиреринге болгаш түннелдерин үндүреринге Организатор Конкурс комиссиязын тургузар.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №7 капсырылга

Кидисти хол-биле белеткээринге республика конкурсузунуң дугайында ДҮРҮМ

I. Нийти чүүлдер

1. Кидисти хол-биле эң эки белеткээринге республика конкурсузун (моон ыңай – Конкурс дээн) эрттирер сорулгалары болза, чонну национал чаңчылдарга болгаш национал культурага чаңчыттыраар; национал бот-медерелди хайныктыраар; аныяктарны ус ажилдың национал хевирлеринге чаңчыттыраар; кидисти чуртталгага ажылгаар сорулгаларлыг.

II. Конкурсту эрттирерин организаастаары

2. Конкурстун организатору Тыва

хевинин дүгжүп турарын сагыыр.

IV. Шаңнаарының чурumu

9. Конкурстун тиелекчилерин Конкурс комиссиязының хуралының протокол шийтипиринге дүүштүр шаңнаар.

Дөрт шаңналдыг черлерни тыпсыр:

I-ги чер – акша шаңналы;

II-ги чер – акша шаңналы;

III-кү чер – акша шаңналы;

IV-кү чер – тускай шаңнал.

ринин информация хандырылганын организаастаар; Конкурсту эрттирер айтырыглар талазы-биле консультацияларны эрттирер.

6. Конкурс комиссиязының хуралының протокол шийтипирин хуралга хейнүн үнү-биле бадылаар. Бир эвес хуралда киржип турар кезигүннеринин саны эжеш болган таварылгада, Конкурс комиссиязының даргазы бадылаашкын үезинде ийи үннүг болур.

III. Конкурстун негелделери

7. Парадтың киржикчилеринин саны муниципалдыг райондан 15-тен эвээш эвес кижиги болур.

8. Аът мунукчузунуң хевин национал хептиң чаңчылдарын сагывышаан кылган турар ужурлуг, социал-чуртталга шынарларны, киржикчинин назы-харын болгаш чурттап турар черин көргүзүп турар чогуур угулзалыг, каасталгалыг болур.

IV. Шаңнаарының чурumu

9. Конкурстун тиелекчилерин Конкурс комиссиязының хуралының протокол шийтипиринге дүүштүр шаңнаар.

Үш шаңналдыг черлерни тыпсыр:

I-ги чер – акша шаңналы;

II-ги чер – акша шаңналы;

III-кү чер – акша шаңналы;

Идекпейлиг киржилгези дээш – тускай шаңнал.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалыга №6 капсырылга

Дүктен хендирни хол-биле эң эки өрүүрүнге республика конкурсузунуң дугайында ДҮРҮМ

III. Конкурстун негелделери

5. Команда бүрүзү 3 киржикчилег болур.
6. Команда боттары хендир өрүүрүнге өшкү, хой дүгүн ап чоруур, хендирни өрүп турар үеде холду сугга чайып былгаарынга суг кудар савалыг болур.

IV. Конкурстун түннелдерин үнелээр барымдаалары

7. Хендирниң (аргамчының) узуну 3-тен эвээш эвес метр болур.

Демдээ беш баллдыг шкала-биле болур.
8. Өрүүрүнүн дүргенин беш баллдыг шкала-биле үнелээр.

9. Хендирин өрээнинин шынарын (дескизи, ылапты, дыңзы, эглинчели, кылыны 2,5 сантиметрден эвээш эвес) он баллдыг шкала-биле үнелээр.

IV. Шаңнаарының чурumu

10. Конкурстун тиелекчилерин Конкурс комиссиязының хуралының протокол шийтипиринге дүүштүр шаңнаар.

Үш шаңналдыг черлерни тыпсыр:

I-ги чер – акша шаңналы;

II-ги чер – акша шаңналы;

III-кү чер – акша шаңналы;

Идекпейлиг киржилгези дээш – тускай шаңнал.

Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы (моон ыңай – Организатор дээн) болур.

3. Конкурсту чыл санында эрттирер. Эрттирер үезин болгаш черин «Наадым» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет тодарадыр.

4. Конкурстун түннелдерин организаастаарына, эрттиреринге болгаш түннелдерин үндүреринге Организатор Конкурс комиссиязын тургузар.

5. Организатор Конкурс комиссиязының составын болгаш ооң хуралының протокол

шиитпирин доктаадыр; Конкурсту эрттиренин информация хандырылгасын организаастаар; Конкурсту эрттирер айтырыглар талазы-биле консультацияларны эрттирер.

III. Конкурстуң негелделери

6. Команда бүрүзү 10 киржикчилик болур.

7. Команда бүрүзү 2х3 метр хемчээлдиг дүктү кылырынга чедер дүктүг, бода малдың кечин, демир-хуунуг, 3х4 хемчээлдиг полиэтилен клеенкалыг, дүк каггар хендирлиг, дүктү белеткээринге 12-16 савааштыг,

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың июнь 16-да №370 доктаалына №8 капсырылга

Уксаалыг көдээ ажил-агый малының республиканың делгелге-ярмарказының дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Уксаалыг көдээ ажил-агый малының республиканың делгелге-ярмарказын (моон ыңай – Делгелге дээн) болза, уксаалыг хой ажылын, өшкү ажылын болгаш мал ажылын чорударының мурнакчы дуржулгазын суртаалдаар, уксаалыг мал ажылын экижидер, мурнакчы ажил-агыйларның дуржулгазын болгаш эртем чедишкннерин калбаа-биле непередир болгаш шингээдир сорулга-биле эрттирер.

Делгелге республиканың муниципалдыг районнарда мал ажылының адырының чедишкннерин, биология эртемнеринин билгелерин база оларны муниципалдыг районнарның уксаалыг мал ажил-агыйларының селекционерлеринин херек кырында ажыглап турарын тодаргай көргүзүп турар.

II. Делгелгени эрттирерин организаастаары

2. Делгелгениң организатору Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызы (моон ыңай – Организатор дээн) болур.

3. Делгелгени чыл санында эрттирер. Эрттирер үезин болгаш черин «Наадым» республика байырлалын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле организастыг комитет тодарадыр.

4. Делгелгениң түннелдерин организастаарына, эрттиреринге болгаш түннелдерин үндүреринге Организатор Делгелге комитетин болгаш Эксперт комиссиязын тургузар.

5. Организатор Делгелге комитетинин составын болгаш Эксперт комиссиязының составын; Делгелгени эрттиреринин информация хандырылгасын организаастаар; Делгелгени эрттирер айтырыглар талазы-биле консультацияларны чорудар

6. Делгелге комитети:

Делгелгениң ажылын организаастаар; эксперт комиссиязының эксперт шиитпиринин түннелдери-биле Делгелге комитетинин хуралының делгелгениң түннелдеринин болгаш тилекчилер болгаш чамдык киржикчилерин дипломнар, аттестаттар, грамоталар, шаңналдар болгаш өртектер белектер-биле шаңнаарының дугайында протокол шиитпирин үндүрер;

киржикчилерни шаңнаарына дипломнарның, аттестаттарның, грамоталарның, санын, шаңналдарның хемчээлин болгаш өртектер белектерни тодарадыр.

7. Эксперт комиссиязы ниити, чижеглел баллын доктааткаш, малдарның үнелелин чорудар база эксперт шиитпирин Делгелге комитетинге сайгарып көөрү-биле кириер.

8. Делгелге комитетинин хуралының протокол шиитпирин хуралдың киржикчилеринин хөйүнүн үнү-биле бадылаар. Бир эвес, хуралдың киржикчилеринин саны эжеш болган таварылгада, Конкурс комиссиязының даргазы бадылаашкын үезинде ийи үнүг болур.

9. Делгелге уксаалыг көдээ ажил-агый малдарын азыраар талазы-биле ажил-чорудулганы боттандыраар эргелиг лицензиялыг юридиктиг эргелиг болгаш амы-хууда кижилер киржир эргелиг, база ол ышкаш шупту бүдүрүлгелер, биче КБК-лар, тараачын-фермер ажил-агыйлар, чурттакчы чоннун хууда дузалал ажил-агыйлары, сайгарлыкчылар болгаш бүгү сонуургалдыг улус (моон ыңай – киржикчилер дээн) киржип болур.

10. Делгелге киржирде Делгелгени эрттирерин саң-хөө-биле деткиир Фондуну тургузарына, база ол ышкаш Бүгү-россияның уксаалыг көдээ ажил-агый малдарының делгелгелеринче үнер тилекчилерге саң-хөө дуазын кадарына 500 рубль түнүг кирилде дадывырны киригеш, Органи-

узуну 2,5 метр өзек ыаштыг болур.

8. Зачеттүг үези – 5 шак.

IV. Шаңнаарының чуруму

9. Конкурстуң тилекчилерин Конкурс комиссиязының хуралының протокол шиитпиринге дүүштүр шаңнаар.

Үш шаңналдыг черлерни тыпсыр:

I-ги чер – акша шаңналы;

II-ги чер – акша шаңналы;

III-кү чер – акша шаңналы;

Идепкейлиг киржилгези дээш – тускай шаңнал.

заторнун адынга бижимел хевирлиг чагыгны кириер.

11. Малдар делгелгезинге киржиринин чагыгын малдың хевирин, санын, уксаазын, продуктулуунун углаанышкыннарын, назыхарын болгаш эр-кызын айтыр.

12. Делгелгениң киржикчизи чагыгга муниципалдыг тургузугнун чагыргазындан ышынзылганы, ветеринария херечилелин, уксаалыг көдээ ажил-агый малдарына – уксаа карточкаларын капсыраар.

III. Конкурстуң киржикчилеринге негелделери

13. Делгелге көргүзеринге шилип алган малдарның даштыкы хевирин шылгараңгай болур, делгелгениң негелдезинге дүгжүр, кечинин дүктүг шывыы арыг, өгбелеринден үшкү салгалдыг билдингир ызыгуурлуг (уксаа карточкалары) болур.

14. Малдарның шилилгезин дараазында көргүзүлгелер-биле чорудар:

- мал ажылының продукциязының өзүлдезинин хемчээли;

- дүк таарылдазының, чөөк дүгүнүн, сүтү саап турарының, чаш малды азыраарының, тарып боозадырын организаастаарына болгаш мал бажын сайгарарына, дөмейлешкек уксаалыг уксаа ажил-агыйлар талазы-биле ортумак көргүзүлгелерни элээн ажып турар көргүзүлгелерни чедип алган;

- уксаазының хевиринге малдың дүгжүп турары, уксаазы завод хевирлиг, класстың негелделерин 20 хуудан көвейге улгадып турар көргүзүлгелер-биле чорудар.

15. Делгелгениң түннелдерин үндүрүп тура, стендилерни долдурганын база малдарны көргүзеринге белеткелин, уксаалыг көдээ ажил-агый малын азыраар талазы-биле ажил-чорудулганы боттандыраарына лицензиязы барын барымдаалаар.

IV. Шаңнаарының чуруму

16. Делгелгениң тилекчилерин Делгелге комитетинин хуралының протокол шиитпиринге үндезилеп организатор шаңнаар.

17. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының акша шаңналдыг 1, 2, 3 чергениң хүндүлел дипломнары-биле үстүнде айтыккан эң эки көргүзүлгелерни чедип алган болгаш делгелге кандыг-даа чергениң аттестаты-биле шаңнаткан малдарны көргүскен киржикчилерни шаңнаар.

Дараазында углаанышкыннар болгаш уксаа аайы-биле хүндүлел дипломнарын тыпсыр:

Хойлар

Бөдүүн дүктүг

Бүдүрүкчүлери – 1, 2, 3 черлер

Төрүүр малы – 1, 2, 3 черлер

Чартык бөдүүн дүктүг

Бүдүрүкчүлери - 1, 2, 3 черлер

Төрүүр малы – 1, 2, 3 черлер

Өшкүлөр

Дүккүр (дүккүр совет)

Бүдүрүкчүлери - 1, 2, 3 черлер

Түс черниң тыва өшкүлери

Бүдүрүкчүлери - 1, 2, 3 черлер

Төрүүр малы – 1, 2, 3 черлер

Эъттиг мал ажылы (тус черниң

сарлыктары)

Бүдүрүкчүлери - 1, 2, 3 черлер

инектер – 1, 2, 3 черлер

Аъттар

Челер аъттар (орловтун, орус челер,

доннуң)

Бүдүрүкчүлери - 1, 2, 3 черлер

кызырактар – 1, 2, 3 черлер

Чүкчүдүрер – мунар (үстүкү енисейнин,

тус черниң тыва)

Бүдүрүкчүлери - 1, 2, 3 черлер

кызырыктар – 1, 2, 3 черлер

18. Кызыл, көк болгаш ногаан өңнерлиг

ленталарда 1, 2, 3 чергениң аттестаттары-биле Делгелге комитетинин тилекчилер (1 чергениң аттестаты) база лауреаттар (2, 3 чергениң аттестаттары) деп көргөн малдарны өстүрген киржикчилерни шаңнаар.

19. Өөрүп четтирген бижиктер болгаш өртектер белектер-биле уксаалыг көдээ ажил-агый мал ажылын хөгжүдеринге бол-

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының болгаш ооң структуразының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириеринин дугайында

2006 чылдың июнь 6 № 348 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.2007 чылдың май 16-да «Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының болгаш ооң структуразының дугайында Дүрүмү бадылаарының дугайында» № 612 Тыва Республиканың Чазааның доктаалына дараазында өскерилгелерни кириер:

1. Дүрүмде:

пункт 1.1. дараазында редакция-биле бээр:

«1.1. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызы (моон сонгаар яамы) агробүдүрүлгө комплекзинин адырының күрүне политиказын ажилдап кылырының болгаш нормативтиг эрге-хоойлуну таарыштырып башкаарының, ооң иштинде мал ажил-агый, мал эмнелгези, үнүш тарылгазы, үнүштерни карантини, суггарылгазы, хөргүн чаагайжыдылгазы, көдээ ажил-агыйның чиг эднин болгаш аъш-чеминин рыногун таарыштырып башкаары, аъш-чем болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгө, а ол ышкаш көдээниң девискээрлерин сайзырадыр функцияларын боттандырып турар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болур;»;

1.2. пунктуну казып кааптар;

1.3. пунктуда «Тыва Республиканың аңныыр болгаш балыктаашкын адырына хайгаарал талазы-биле албан» деп сөстөрни ап кааптар;

2.20.1. пунктуну дараазында уткалыг немээр:

«2.20.1. Хандыраар:

көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге деткимени (Федералдыг сорулгалыг программалар-биле көрдүнген хемчеглерден өскезин), биче болгаш ортумак сайгарлыкчы

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш аныяктар политиказының яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер кириеринин дугайында

2008 чылдың июнь 6

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнының бүрүн эргелерин күштелдирер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның «Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказы яамының база ооң структураларының дугайында Дүрүмү бадылаар дугайында» №593 Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

6 пунктуга:

дараазында уткалыг 6.9.10-6.9.17 пунктлар адаанда пунктулар-биле немээр:

«6.9.10. ажаап-карактар ажил-чорудулгазын организаастаар;

6.9.11. хамааттыларның ниити чедип алдыгыр болгаш халас школа назы четпээн өөредилге, эге өөредилге, өзек ниити, ортумак (долу) ниити өөредилге алырынга күрүне магадылалы, а ол ышкаш өөредилге албан черлеринге немелде өөредилгени боттандыраары-биле тус чер бюджеттеринге кол өөредилге программаларын боттандыраарына херек хемчээлдиг субвенцияларны аңгылап бээр арга-биле ниити өөредилге албан черлеринин ажилдакчыларының ажил төлевиринге, өөредилге номнары болгаш өөредилге дептерлеринге, өөредилгениң техниктиг хандырылгаларына, чарыгдал материалдарына болгаш ажил-агыйжы хергелелдерге (тус чер бюджетинден үндүрүп турар оран-сава дээш база коммуналдыг чарыгдалдарның саң-хөө чарыгдалдарындан өске) дээн кезээниң Тыва Республиканың хоойлулары езугаар тургустунган нормативтерге дүүшкөк чарыгдалдар;

6.9.12. Федералдыг хоойлу езугаар Тыва Республиканың эргезинде өөредилге албан черлеринин кол ниити өөредилге программаларын езугаар бүгү талазы-биле чедип алдыгыр болгаш халас школа назы четпээн, эге ниити, өзек ниити, ортумак (долу)

гаш мурнакчы технологияларны шингээдинге амы-хууда салышкынны кириген муниципалдыг районнарның чагырга даргаларын, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин удуртукчуларын болгаш специалисттерин, тараачын-фермер болгаш чурттакчыларның хууда дузалал ажил-агыйларының баштыңнарын шаңнаар.

чорукту сайзырадырының талазы-биле регионалдыг болгаш муниципалдар аразының программа болгаш төлөвилелдерин организаастаар болгаш боттандыраар;

Тыва Республиканың экономиказын шериг үениң байдалына ажилдаар кылдыр шилчидери-биле холбашкан хемчеглерни ап чорудар сорулга-биле мобилизаастаар онаалгаларның (чагылгарның) хемчээлин бадымдаалап, мобилизация органнын тургузар болгаш тургустунган мобилизастаашкын органнының ажилдакчыларына тус чер бот-башкарылга болгаш ажил-чорудулгазы айыттырган органның ажил-чорудулгазы-биле холбашкан азы оларның эргезинде организацияларга дүүштүрүлгө болгаш контролду чорудары-биле, мобилизация талазы-биле белеткелге, а ол ышкаш ол хемчеглерниң методиктиг хандырышкынны боттандыраары-биле таарымчалыг байдалдарны тургузар;

регионалдыг эртем-техниктиг база инновациялыг программаларны болгаш төлөвилелдерни организаастаары болгаш боттандыраары, ооң иштинде Тыва Республиканың эртем организациялары;»;

2.35 пунктуда «Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдери» деп сөстөрнүн сонга «ооң иштинде» деп сөстөрни немээр;

2) Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызының структуразын чаа редакциязы-биле капсырылга езугаар бээр;

2. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

№ 349 Кызыл хоорай

өөредилгени хандыраары;

6.9.13. эге, ортумак болгаш немелде профессионал өөредилгени (даңзызын Россия Федерациязының Чазаа бадылаан федералдыг өөредилге албан черлеринден ап турар өөредилгеден аңгыда) хандыраары;

6.9.14. республика чергелиг албан черлеринге уругларга немелде өөредилгени хандыраарын организаастаары;

6.9.15. уруглар болгаш аныяктар-биле ажил талазы-биле регионалдыг база муниципалдар аразының программаларын болгаш хемчеглерин боттандыраары;

6.9.16. кадыкшыл байдалының аайы-биле кызыгаарлаттырган аргаларлыг уругларның өөредилгезинин башкарылгалары;

6.9.17. чуруму багай уруглар болгаш элээдилерге өөредилге башкарылгалары;»;

6.11.1. пунктунун адаан дараазында редакция-биле бээр:

«6.11.1. Тыва Республиканың күрүне эргедужаалдарын дакпырлап турар кижилерге белеткел, эде белеткел болгаш квалификациязын бедидерин организаастаары, а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан хаакчыларының болгаш Тыва Республиканың күрүне өөредилге албан черлеринин ажилдакчыларының профессионал белеткелин, эде белеткелин болгаш квалификациязын бедидерин организаастаары;»;

6.12.5. пунктуну адаан дараазында редакция-биле бээр:

«6.12.5. сонгуур муниципал эрге-дужаалдарны дакпырлап турар кижилерниң белеткелин, эде белеткелин болгаш квалификациязын бедидерин, а ол ышкаш Тыва Республиканың муниципалдыг албан черлеринин албан-хаакчыларының болгаш ажилдакчыларының профессионал белеткелин, эде белеткелин болгаш квалификациязын бедидерин хандыраарында;»;

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Екатерина ТАНОВА,
Тываның улустуң чогаал-
чызы, төөгү эртемнериниң
кандидады

(Тончүзү. Эгези № 74
«Шында»).

— Ынчанмайн канчаар, билбес
эвес бис. Күжүрлер харын бо шөл-
лөз чеге дыштанып алгайлар аан
— деп кадарчы дарга-биле чөл-
сүнүп олур.

Хөөкүй-ле эштеримни. Чула
маргыжып, бактажып-даа алгаш,
эртенинде ол дугайын шуут хе-
рекке албас, чаңгыс аалдың төл-
дери дег эдержиң, бот-боттары-
высты деткижиң чурттап чорду-
вус. Олар Кыргысовичиниң бир
чугаалааны дег дигиң-биле эвес-
даа болза, назы-хар аайы-биле
соңнуг-мурнуг, дараалаштыр дөө
оранче чоругулапкан. Оларның
овур-хевири, аажы-чаңы, олар-
биле кады караңайнып чораан
мээң сагымда дириг арткан, ол
үлөрүни бо-ла сактып кээр мен.

Чогаалчылар барган-на черин-
ге хүндүледир, чоннуң күзенчиг
аалчылары турган үе-ле болгай.
Чоннуң тыва чогаалды үнелеп
билири-даа кончуг, чогаалчыларны
хүндүлээр-даа кончуг. Барган-на
черивиске хүндүледир, хүндүт-
келдиң чеминиң аразынга эвээш-
даа, хөй-даа болза арага ыяп
турар. Хүндөдир чер кезээш ту-
рупкан чогаалчылар ону чажам
дивейн четтириптерлер. Ындыг
үлөрдө Кыргысовичини ыяп-ла
чидирип алыр бис. Оон билбес,

УЕЖИЛЕРИМ ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫН

танывас кижизи-даа чок, ол кайы-
бир суурнуң кудумчузунга кылаш-
тап чорда, бир-ле кижини анаа дужуп
келгеш бажыңынче чалап аппаар.
Хондур, хүндөдир-даа оозун хүн-
дүлээш туруптар.

Бир катап база-ла Чөөн-Хем-
чикке тыва литература хүннерин
эрттирип чораан бис. Чадаанның
Культура бажыңынга чон-биле
ужуражылганың түңнел хуралын
эрттирер апарган бис. Кыргыс-
овичивис читкен. Хуралшагы кел-
ген. Улуг чогаалчыларывыс шы-
жыгып эгелээн. Культура бажы-
ңының ишти, даштынга улус ма-
нааш турупкан. Чүгле Степан
Агбаанович дүште-даа чок оюн-
баштаан төп, мээң чанымга чедип
келгеш, үен-даян баштаан төп
туруп берди. «Анчың, анчың»
дээш, оон дескелеп, соңга баа-
рынга баргаш, кудумчузе кайгап
тур мен. Степан Агбаанович мээң
чанымда чедип келген чугааланып
тур: «Бо Танованы көөрге ана сын
бажында сырын удур турган
сыын-на-дыр але» дидир. Салим
Сүрүн-оол каттыра берген:
«Оода-ла сын эвес мыйгак ди-
зиңерзе» деп ону эде-дир. Юрий
Кюнзегеш «Че, че, улус манап
туруп берди, бараалыңар» —
дээш мени чедип алгаш, Культура
бажыңынче углай басыпты. Бистиң
соовуска чораан Степан Агбаан-

ович ыткыры кончуг алгыра-дыр:
«Эй, аал, Кюнзегеш, сен Катяны
чедип алгаш чанынга чорууруңга
ана сырада чыпшыр баглап каан
чарты дег-дир сен». Юра: «Ал-
быстыг чүвени!» деп кагды. Ха-
рын-даа ол үеде Кыргысовичини
дилеп чоруткан Охемчик биле
Ойдан-оол оозун Баян-Таладан
барып тып алган эккелдилер. Бир
бажыңга хондур хүндүлөткөш,
эртенинде көңүс элээр, Чадаана
чоктаар хөлге тыппайн олурда
харын оолдар тып эккелген. Ол
харын «Чүге улус манадып тур
силер, шагы кээрге эгелей бээр
ышкажыгай» деп, бисти чемелеп
турар чүве.

Бир катап Тожуга чоруп тур-
ган бис. Ужуражылга сөөлүндө
Азас хөлге дыштанып хүнзээш,
дидир Тоора-Хемче кел чыда, То-
жуда дески-ле дээн чер Чалын-
Шөл кавызында хөл эринге
доктаап, довурак-доозунувус
кактанып чуннуп, серинтенип
турган бис. Бир көөрүвүске Кыр-
гысовичивис база чок. Чоогунда
чурттакчылыг чер бар эвес кай-
наар барганы ол дидир тур бис.
Элээн үр апаарга, дүвүрөп эгелээн
бис. Ынчан Чогаалчылар эвиле-
линиң харысалгалыг секретары
апарган аныяк чогаалчы Саша
Даржай, чүгле органиастыг
ажылдар харыылаарындан аңгы-

да оон бир ажылы хоочун чогаал-
чыларны ажаап, карактаары тур-
ган. Ол бодун «хоочун чогаалчы-
ларның сакманчызы мен» деп
баштактанып турган чүве. Кыр-
гысович чиде бээрге, ол база дү-
вүрей берген. Ынчан хоочун чо-
гаалчы Тожу чурттуг Леонид Бо-
рандаевич Чадамба ону оожук-
туруп, «Кай баарыл ол, чоокта
аал-оран бар эвес, ону колдуктап
аппаар хире адыг-мажалайлыг
арга ырак болгай. Бир шырыш
аразында дыштанып чыдыр
ыйнаан» дидир. Саша даргазын
дилеп, шору делгем хөлдү дол-
ганып, кижини дүжө бээр хире чер-
лерни шинчилеп чорда, бир черде
хаарык дыңналган. Кыргысович
бир шырыш аразында дүште-даа
чок хаарыктап чыткан. Оозун арай
деп оттуруп алгаш, улуг, шырак
даргазын ынчан бичии ырбыска
кижи барык-ла чүктээр чыгыы,
сөлөп чораш эккелген кижини-
ле болгай. Даржай Саша Кыргыс-
овичини чүгле көдээ суурларга
эвес Москвага безин чидирип
алыр. Москвага СССР-ниң Чо-
гаалчылар эвилелиниң съезди-
зинге чорувуста, аэропортка бе-
зин оозун чидирип алган дери-
бузу дөктүп, девидзэн халып ту-
рар кижини-ле болгай. Ынчалдыр
Саша улуг чогаалчыларынга «сак-
манчылап» шаг болган. Ам олар-
ның буяны-даа анаа дүштү-ле
ыйнаан, бөгүн Александр Алек-

сандрович Даржай Тываның бир
улуг көскү черде турар чогаал-
чызы апарган, назы-хары-даа
шору апарган. Ол Кызыл-Эник
Кыргысович ышкаш солуннар
редакторлап, Чогаалчылар эвиле-
лини даргалап, парлалга сайыды
болуп, Дээди хурал депутады-даа
болуп чорду. Ол бөгүн пенсияда-
даа болза, демир-үжүүн быжыг
тутушаан, чаа-чаа чогаалдарны тө
каап-ла чор ийин. Черле ынчаш
чогаалчы кижиге пенсия назыны
деп назын турбас чүве-дир ийин.

Кызыл-Эник Кудажы тыва чо-
гаалчыларның ийиги салгалындан
эң-не көскү черге турган. Ол тыва
чечен чогаалдың сайзыралы, оон
келир үези дээш, эвээш эвести
кылган, ханы исти арттырган. Ол
аныяк чогаалчыларны өстүрер
дээш улуг ажылды кылып, олар-
ның профессионал деңгелин бе-
дир дээш Москвада М.Горький
аттыг литература институтунче
бөлүк аныяктарны боду баштап
алгаш кирип-даа турду. Оон ол
литератураның халас барбаан,
тыва чогаалчыларның одуруунга
чаа-чаа аныяк профессионал чо-
гаалчылар немешкен. Олар тыва
литератураның моон соңгаргы
салым-хуузуң быжыг холда тудуп
алган. Оларның бөгүнгү чогаалчы
чедиишкенинде, тыва чогаалдың
хоочуннарының үлүг-хуузу эвээш
эвес дээрзи чугаажок.

Эгин деңге чурттап, эки-бакты
үлөжип кады өзүп, тыва чечен
чогаал сайзыралыңа үлүүвүстү
кирип, истеривисти арттырып
каан уежилерим дугайында сак-
тыышкынарны долузу-биле эвес-
даа болза, демдегеп кааным бо-
дур ийин.

ХҮРЕШТИҢ БОДУН, ООН МӨГЕЛЕРИН АЛДАРЖЫДААЛЫ

Амгы үеде бистиң рес-
публикада тыва хүреш
сайзырап турар. Ол моон-
даа соңгаар сайзыраар,
келир үелиг. Ол эки-дир.

Тыва хүреш чогум кажан тып-
тып келген ийик? Кажан Сүмбер-
Уула тей турар, Сүт-Хөл шалбаа
турар шагда мөгелер ачыр-дачыр
тутчуп, кыш болурга, ыраазын-
дан, чай болурга, шалыңындан
билип ап, хүрежиң чораан ыш-
кажык. Шаг-шаандан тура, мөге
кижи анаа-ла мөге эвес, ол чоннуң
төлээлекчизи, камгалакчызы база
шылгараңгай оглу болуп чораан.
Ынчангаш мөге кижини — чоннуң
чоргааралы, маадыры болур.
Мөге кижини бодун ап билер болур,
оон сөс-домаан чон дыңнаар,
хүлээп алыр боор чүве.

Демократтыг бо чылдарда
тыва мөгелериниң эргиде хүндүлүг
аттарын эгиде бергенинге чон
таарзынып турар. Сөөлгү чылдар-
да Аяс Монгуш «Чаан мөге» деп
хүндүлүг атка төлөпиг болган.
Оон аңгыда, ол сумо хүрешке де-
легейиниң ийи дакпыр, Европаның
болгаш Россияның хөй дакпыр
чемпиону. Ынчангаш тыва чон
анаа чоргааралыңар, аңаа спортчу
ареналарга ам-даа улуг чедииш-
киннерлиг болурун күзээр ужу-
луг бис. Шынап-ла, мен бодаар-
ымга, Тываның хамаанчок, Евро-
паның болгаш Россияның бо улуг
чемпионун чедир үнелевейн турар
хире бис. Японияда болза, сумо
чемпиону кижини япон чоннуң на-
ционал маадыры болуп турар.
Оларның ат-алдары күрүне баш-
тыңнарындан безин бедик.

Амгы тыва хүреш үезинде ийи-
чаңгыс аарыкчыларны дыңнаарга,
«Че, Аяс, аныяктарга дужуп бери-
вит, чеже шүглүр сен» суг дээр
болур-дур. Күш турда, аргалар
барда, мөге кижини чүге, чүү дээш
дужуп бээр чүвөл?

Чоокку чылдарда Аяс Мон-
гушту октаар кижини ховар-ла боор.

Ынчалза-даа аныяк мөгелерге ол
чайгаар-ла үлөгер болуп чоруур
дизе, ында частырыг чок. Олар
Аяс Монгушка деңнежир, харын-
даа ону октаар сорулга салып
алгаш, бодунуң арга-мергежилин
бедидип, деңизин аартадып турар
апарган. Ол болза алдарлыг мөге-
вистиң тыва хүрештин сайзыра-
лынга боду безин эскербейн
кирип турар үлүү-дүр.

Чогум тыва мөгелерге хамаа-
рыштыр сагыш салыышкын ам-
даа чогуур деңнелге четпейн турар
дээр мен. Бисте «кызыл-дустай»
берген улуг мөгелер, алдар-аттыг
аныяк оолдар хөй болгай. Оларны
алдаржыткан тураскаалдар, хүн-
дүлүг самбыралар барык чок деп
болур. Чижээ, кайы суурда азы
хоорайда кандыг кудумчуну мөге
кижиниң ады-биле адааныл?
Сактыр-дыр силер бе? Эвээш-ле
боор.

Кайда хүндүлүг самбыралар-
да, школар музейлеринде мөге
кижиниң аскан фото-чуруу, нам-
дары бо хүннерде бар ирги? Олар-
га тураскааткан солун чугааларны
чүгле чон салгалдан салгал дам-
чыштыр аас-биле чугаалап берип
чоруур-дур.

Маңаа бир чижек кириер бо-
дай-дыр мен. ТАР-ның Арзылаң
мөгези Шончууржук Хомушку
Хөндөлөң чурттуг кижини. Ам Хөн-
деленде оон адын мөңгөжиткен
чүү бар ирги? Шончууржук Хо-
мушку 54 харлыыңга чедир хү-
решкеш, ынчан сөөлгү катап
шүүлгенин көргөн херечи мен. Ол
бодунуң хүрежиң аргаларын Ки-
ров Хомушкуга дамчыдып берген
кижини-дир. Кировтун аргалары
дээр-ле, Арзылаң мөге Шон-
чууржуктун өөредип, дамчыдып
каан аргалары болур.

Ол мынчаар эгелээн чүве. Ки-
ров Хомушкунуң адазы Хунажык
ирей база бистиң аалывыс Буга-
Дөзү деп черге кады ийи өг турган.
Бир чазын Шончууржук ирей аал-
га чортуп келген. Шайлаан соонда,
аалдың бичии оолдарын чыып

алгаш, оларның билектерин тудуп-
тудуп, Кировче айыткаш, «Бо оол-
ду менче чорудуп турар силер»
дээш, айткангаш чоруй барган.

Киров шору школары оол бо-
луп өзе бергеш, Хөндөлөңче аыт-
тыг ажып турар апарган. Ол чеди-
сес хонгаш келир мындыг. Хүре-
жиң, аргалар өөренип ап турганы
ол. Киров Хомушку Тээлиге шко-
лачы тургаш-ла, чедиишкениң
хүрежиң, шүглүп эгелээн кижини.

Бай-Тайгага алдарлыг мөге-
лер черле чораан чүве-дир. Олар-
га ТАР-ның Арзылаң мөгези Нам-
чыл Салчак, Калбак Очур, сөө-
лүндө шылгараан мөгелер Киров
Хомушку, Сундуй-оол дээш, оон-

Хууда бодал

даа өскелер хамааржыр.

Совет система үезинде тыва
мөгелериниң шаандагы хүндүлүг
аттарын тывыспастан, шүүлген-
нерни айттар-биле шаңнаастай
берген турган. Мөге Киров тер-
гийн хүрежиң чоруур шагда, шүүл-
ген мөгени диплом азы хүндүлүг
бижик, радиоприемник азы шак-
биле шаңнап турган. Киров Хо-
мушку Сибирь болгаш Ыраккы
Чөөн чүк чоннарының национал
хүрештеринге деңзи аайы-биле
каш дакпыр чемпион чораан кижини.

Ол чок апарган соонда, эки
Кара-Кат Ооржак спорт органи-
зациялары-биле чугаалажып, оон
саазын-документиниң четчелеп
белеткеп тургаш, Сибирьниң бол-
гаш Ыраккы Чөөн чүк улустары-
ның национал хүреш талазы-биле
«спорт мастери» деп бедик атты
Киров Хомушкуга тыпсыр арганы
чедип алган.

Киров Хомушкунуң дөргүл-
төрөли аңаа тураскаадып, рес-
публика чергелиг маргылдааны
эрттирген болуп турар.

Бай-Тайганың мындыг сураг-
лыг мөгелериниң аттарын мөңгө-
житкен фото-чуруктарлыг, олар-
ның допчу намдарларын бижээн

стендилер школар музейле-
ринде азып каан туру-ла боорлар.

Барыын-Хемчиктин алдарлыг
мөгези Сергештей Сарыглар об-
ласка каш-даа катап шүглүп чо-
раан. Ол 60 харлыында кожуунга
сөөлгү катап шүүлген кижини-
дир. Ол хүрежиң турда, чөпкөк көк салы
хатка хадып турар дээр чораан.

Шекпээрге республика чер-
гелиг мөгелер Бачылай, Дүктүг-
Ары, Ашак-оол Куулар, Көк-оол,
Манзырыкчы Ооржак, Анай-оол
олар чурттап чораан. Аяңгатыга
мөге Анай-оол, Байлаң-оол, Ми-
жит-Доржу, Чадамба Ооржак
(кожуун даргазы чораан), Эрги-
Барлыкка Сүрүн Саая чедииш-
кинниң хүрежиң чорааннар.

Сөөлгү үеде Бай-Тайгадан ба-
за Барыын-Хемчиктен таптыг мө-
гелер аттары дыңналбас апарган-
дыр. Сүт-Хөлдөң мөгелер бо-ла
шүглүп үнүп келир чүве-дир. Чам-
дык аныяк мөгелер чедиишкениң
хүрешкеш, «сылдыс» аарыындан
аарааш, бодун тогдунуп, арага-
дарыже сундугар апаар-дыр.
Харын-даа кем-херекке онаажып,
шиттирип алгаш чоруй баарлар
база аразында бар. Ынчангаш
аныяк мөгелерни кижизидери
чугула болуп турар.

Мөге кижиниң ат-алдарын
бодуп, ону сагып, хүндүлөп чоруу-
рун оларга чагып сургаары чугула
дээр мен. Оон ыңай Тываның бүгү
мөгелериниң хөй-ниити ассоциа-
циязын тургузар, оон чөвүлелин
соңгуур үе келген деп бодаар мен.
Аңаа мөге кижини борузу киржир,
бодунуң саналын база бодалын
илеридир ужурулуг. Ол эвилел эки
тура-биле ажылдаар, хөй-ниити
организациязы болур. Ассоциа-
цияның чөвүлелин чылда 2 катап
чыылдырар болза эки.

Тыва хүрешке, оон шылга-
раңгай мөгелеринге, хүрештин
келир үезинге хамаарыштыр хо-
очун аарыкчы мээң бодалдарым
ындыг-дыр.

Арбычыга ДАРЖАА.
Кызыл Хоорай.

Суг залындан

НАРКОМАННАР ЧЫГЛЫР ЧЕРДЕН КОЛОНИЯЖЕ

Сергей Суднишниковтун чи-
жээнге наркотикти ажыглаары-
ның хоразының дугайында чу-
гаалап болур. Ол мергежилниң
аайы-биле Кызылдың куш фаб-
риказынга газ-биле каңнакчы
болуп, эки ажылдап турган.
Чурттаар бажыңың, кадайы-
биле оолду, кысты кижизидип
турган, ам олар улуг кижилер
болу берген. Оон амыдырал-
чуртталгазын наркотиктиг бүдү-
мел үрзэн. 44 харлыг күжү, угаа-
ны чечектелип турар үеде ол өг-
бүле, ажыл чок арткан.

Марихуананы оон ажыглап
эгелээни наркоман болурунга че-
дирген, ам оон үнүп алыры берге
болу берген. 2007 чылдан бээр
Сергей Суднишников республика-
ның наркология диспансериниң
учедунда турар. Ол «тенириниң»
наркотик бүдүмелдерин белеткеп
алыры-биле бажыңыңга тускай
дериг-херекселди кылып алган
турган, аңаа опий бөлүктүн бүдү-
мелин белеткээш, «өңнүктери-
биле» ханынче сыкырытып ап тур-
ганнар.

2007 чылдың март 14-те Тыва
Республиканың наркоконтроль
эргелелиниң ажылдакчылары
Суднишниковтун бажыңындан
бөлүк наркоманнарны тудуп ал-
ган, оларны шинчил көөрге нарко-
тиктен эзирзэн болган. Эрткен
чылдың октябрь 27-де олар база
катап туттурганнар. Бажындан
опий бөлүктүн наркотиктерин
белеткээр чиг этти болгаш дериг-
херекселдерни, шприцтерни, бе-
леткеп каан наркотиктиг бүдү-
мелди хавырган.

Кеземче херээниң материал-
дарын Кызыл хоорайның суду
өөренип көргөш, Суднишниковтун
буруулуун үндезинниг деп түңнелге
келгеш, РФ-тиң Кеземче кодекси-
зиниң 232 чүүлүнүн 1 кезээ-биле
ону ийи чылда хосталгазын казып
шииткен, ол хуусааны ниити
чурумнуг колонияга эрттирер.

Василий КРИВДИК,
ТР-ниң прокурорунуң улуг
дузалакчызы.

2008-2010 чылдарда «Тыва энергия» ААН-ның электри четкилеринге юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш амы-хууда кижилерниң энергия хүлээп турар херекселдерин (энергия тургузууларын) технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээлин бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2008 чылдың июль 9 №3 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 14-те «Россия Федерациясында электри болгаш чыыдылгач энергиязынга тарифтерни күрүмеден таарыштырарының дугайында» №41-ФХ Федералдыг хоойлуга, 2003 чылдың март 26-да «Электри энергетиказының дугайында» №35-ФХ Федералдыг хоойлуга, Россия Федерациясының Чазаның 2004 чылдың декабрь 27-де «Электри энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дузаларга дискриминастыг эвес кирериниң болгаш ол ачы-дузаларны чедирериниң дүрүмнерин, Мөөнпел садар рыноктуң садыг четкизиниң администраторунун ачы-дузаларына дискриминастыг эвес кирериниң болгаш ол ачы-дузаларны чедирериниң дүрүмнерин база Юридиктиг эргелиг албан чериниң болгаш амы-хууда кижилерниң энергия хүлээп турар

херекселдерин (энергетика тургузууларын) электри четкилеринге кожарының технологтуг дүрүмнерин бадылаарының дугайында» №861 доктаалынга дүүштүр, база Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының Баштаар чериниң 2008 чылдың июль 9-та №1 протокол шийтпиринге үндэзилеп, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. Юридиктиг эргелиг албан чериниң болгаш амы-хууда кижилерниң энергия хүлээп турар херекселдерин (энергия тургузууларын) «Тыва энергия» ААН-ның электри четкилеринге бо доктаалда №1 капсырылга эзугаар 2008-2010 чч. технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээлин бадылаар.

2. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2006

чылдың сентябрь 13-те «Юридиктиг эргелиг албан черлериниң болгаш амы-хууда кижилерниң энергия хүлээп турар херекселдерин (энергия тургузууларын) «Тыва энергия» ААН-ның электри четкилеринге технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээлин бадылаарының дугайында» №28 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

3. Бо доктаалдың 1-ги пунктузунда бадылаан технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээли, ону албан эзузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болур.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузунун хүлээлгезин күүседип турар Е.КАРАТАЕВА.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2008 чылдың июль 9-та №3 доктаалына №1 капсырылга

1. Кожар күчүзү 15 кВт-тен улгаптайн турар коммунал-чуртталга хереглелдеринге электри энергиязын ажыглаар сорулгага технологтуг кожарына чагыгны кирип турар амы-хууда кижилер, технологтуг кошканы дээш 550 рубль хемчээлд төлээр (НӨУ-ден).

Бир эвес технологтуг кожарына чагыгчы кылдыр юридиктиг эргелиг албан чери – коммунал-чуртталга хереглелдеринге электри энергиязын хандыраарына, орулга алыр сорулгалыг эвес, сайгарлыкчы эвес организация бооп турар болза, ол организацияның кирип турда ниити счетчик-биле санажып турар хамаатыларына, кежигүннеринге, четки организациязының чагыкчызының төлөвирин 550 рубль хемчээлди (НӨУ-ден) ол организациязының кежигүннериниң (абонентилериниң) санына көвүдөдир арга-биле тодарай, ол организацияның кежигүн бүрүзү 15 кВт-тен көвей эвеске кошкан таварылгада ындыг болур.

Үстүнде айыткан төлевирлер хамааржып турар юридиктиг эргелиг албан черлеринге – сайгарлыкчы эвес организацияларга болза:

- хамаатыларның сад, огород азы дача ажылының сайгарлыкчы эвес эштежилгелери (сад, огород азы дача ажылының сайгарлыкчы эвес эштежилгелери, сад, огород азы дача ажылының хереглекчилер кооперативи, сад, огород азы дача ажылының сайгарлыкчы эвес кады ажилдажылгазы) – хамаатыларның эки тура-биле тургускан сайгарлыкчы эвес организациялары, ооң кежигүннеринге сад, огород болгаш дача ажыл-агыйын чорударына ниити социал ажыл-агый-жы сорулгаларны шийтпирлээринге дузалаарына (моон ыңай сад, огорд азы дача ажылының сайгарлыкчы эвес каттыжышкыны дээн)

тургустунган;

- кирип турда ниити счетчик-биле санажып турар гараж-тудуг, гараж кооперативтери, автомобиль тургузар черлер, хамаатыларның ажил-агыйжы тудуглар каттыжышкыннары (погребтер, сарайлар болгаш өске-даа тудуглар);

- чүдүкчүлөргө күсели-биле турар шажын организациялары болур.

Четки организациязының берген техниктиг негелделери-биле ук организацияның четки ажил-агыйын (тудуу болгаш иштики станцияны, иштики электри четкилерин дерири, санаар учетту тургузары) дерири, бир эвес технологтуг кожарына керээ-биле өске төлөкчи көрдүмзүн болза, ук организацияның акша-хөреңгилериниң күсели-биле чорудар.

Арткан өске черлер (ооң иштинде кирир күжү 15 кВт-тен көвей кожуп турар амы-хууда кижилер) технологтуг кошканы дээш бо капсырылгануң 2-ги болгаш 3-кү пунктуларына дүүштүр төлээр.

Күжүнүн деңгели	Кошкан күчүзү	Технологтуг кошканы дээш төлевир рубль/кВт (НӨУ чокка)
0,4 – 1	30 кВт-ге чедир кири (коммунал-чуртталга хереглелдерге электри энергиязын ажыглаар сорулгага 15 кВт-ни ашпайн турар күчүнү кожарына чагыгны кирип турар амы-хууда кижилерден аңгыда)	7043,0
	30 кВт-тен ажыра 100 кВт-ге чедир кири	10000,0
6 кВт болгаш оон өрү	100 кВт-тен ажыра 750 кВт-ге чедир кири	19500,0
	750 кВт-тен ажыра	20000,0

3. Күжү 35 кВт-тен куду эвес база (азы) күчүзү 10 000 кВт-дан эвээш эвес деңгелде «Тыва энергия» ААН-ның электри четкилеринге технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээлин, Тарифтер талазы-биле федералдыг албанының 2007 чылдың октябрь 23-те

Технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээлин, чагыкчының дилеп турар электри хандырылганының бүзүрелдиг категориязын барымдаалап тодарайдыр.

Бир эвес чагыкчы, электри хандырылганының хамаарышпас ийи үндэиннеринге технологтуг кожары негеттинер, технологтуг кожуп турда электри хандырылганының бүзүрелдиниң ийиги азы бирги категориязын дилеп турар таварылгада, технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээлин Тарифтер талазы-биле федералдыг албанының 2007 чылдың октябрь 23-те № 277-э/7 дужаалы-биле бадылаан Электри четкилеринге технологтуг коштунганы дээш төлевирниң хемчээлин тодарайдыр талазы-биле методиктиг айтышкыннарының 17 пунктузунга дүүштүр тодарайдыр.

2. Күжү 35 кВт-тен куду деңгелде электри четкилеринге 10 000 кВт-дан эвээш күчүнү технологтуг кошканы дээш төлевирниң хемчээли:

№277-э/7 дужаалы-биле бадылаан Электри четкилеринге технологтуг коштунганы дээш төлевирниң хемчээлин тодарайдыр талазы-биле методиктиг айтышкыннарының 18-ки пунктузунга дүүштүр технологтуг кожуп бүрүзүнге тускайлаң тодарайдыр.

Сарыг шажын

МӨГЕЙИП ЧОР МЕН

Геше Джамба Тинлей башкывыстың ачызы-биле Ыдыктыг башкыларга таваржып, Бурган башкының өөредин дыңнап, Индияга ийи катап чедер аас-кежиктиг болдум.

2004 чыл. Чуртталгамда бир-ле дугаарында Калачакра өөредин арта-ла Чырыткылыг Далай-Лама Башкыдан барып-барып Бурган башкының чырык угаан четкен хоорайы Бодгайя хоорайга 20 ажыг тыва өөрүм-биле дыңнап, хүлээп алдывыс. Бүгү делегейден чыгып келген буддистерни көөрге, магаданчыын чүү дээр, ала-чайгаар кижиниң хей-ады бедип, чалгынныг апарган дег боор чорду.

2006 чылда Чырыткылыг Далай-Лама Башкывыстың назыны узун болурунга тураскааткан Тенщук езулалын эрттирерин Геше Джамба Тинлей башкы Россияда өөреникчилериниң мурнундан дилээрге, Далай-Лама башкы чөпшээрешкен.

Бо өөрүнчүг, ховар болуушкунга Россиядан 400-500 ажыг, ооң иштинде Тывадан 80 ажыг кижичи киришкен. Чырыткылыг Далай-Лама башкының резиденциязы турар Дхарамсала хоорайга Россиядан бир дугаарында бо хире хөй кижичи келгени дээрге, дыка эки демдектир деп, Башкывыс өөрүп чугаалап турду. Ынчан 2006 чылдың Шагаа-зында Намгьян хүрээзинге «Бодхичарья аваттара» деп өөредигни тайылбырлаан.

Геше Джамба Тинлей башкы бистиң караавысты ажыдып, угаанывысты сергедип, оруувус ажыдып бергенинге өөрүп, башкыга черге чедир мөгейип чоруур бис.

Бакмаа САВЫР.

«Макла» төвү.

ЭНЕРЕЛДИГ БАШКЫМ

15 чыл бурунгаар мугулай, дүмбөй угаанымны шын орукке уштап-баштап бергени дээш, Джамба Тинлей энерелдиг башкымга өөрүшкүмнү илередир чечен сөстөр тыппас-тыр мен.

Бодум башкы мен. Чаш ажы-төлдү пионер, комсомол шугуму-биле кижизидер ажылга үлүүм кирип чордум. 60-70 чылдарның аныяктарының амыдырал-чуртталгажы көрүжүн амгы аныяктар-биле деңнеп, көрүп, мурнунда институтка дыңнап чораан лекцияларымны Джамба Тинлей башкының өөредиглери-биле деңнеп чор мен. Сарыг шажынның философиязы онза, амыдыраарына херек эртем. Шынап-ла, башкывыс амыдыралдың бергелерин канчап ажып эртеринге, угаан-медерелин кижичүү чүвеже углаарын, кижичүү чүвеже

даянырын өөредип турар. Оон өөредин дыңнааш, ону амыдыралга боттандыраарын чедип алыры чугула. Үүле, салым-чол дугайында чагыгларын утпас мен. Бо чуртталгада үлгеткен частырыглары чүге чедирерин, ону канчаар болдурбазын билип, кандыг-даа амытанга хилинчек чедирбезин кызыдып, сагып чор мен.

Тыва чуртувус чечектелип-ле турар болзун, энерелдиг сеткилдиг башкыларның буяны доктаап-ла турар болзун! Курай-курай!

Долума КУУЛАР.

Квартира айтыры: тудуунга киржир

Ак-Довурак хоорайда чаагайжыды туттунуп турар бажыңның тудуун үлүүнү киржилгези-биле акшаландыргаш, ийи, үш өрээлдерлиг квартираларны алыр күзелдиг хамаатылар дараазында адреске кээр: Ак-Довурак хоорай, Юбилейная кудумчузу, 3, «Туваасбестстрой» ААН-ден барып айтырар.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК: Субурганның байырлыг ажыдышкыны

Чөөн-Хемчик кожунунун Бажың-Алаак сумузуна чаа тудуп дооскан Субурганның байырлыг ажыдышкыны июль 20-де 12.00 шакта болур. Анаа улуг арамаллашкын монналдары, хүреш, аът чарыжы болур. Чонну буянның херекке кээп киржиринче, төрөзүн черинге келиринче чаладывыс.

Харызажыр телефоннары: 89133508934, 89133418338.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөреңги эргелелиниң комитетинге «Энергия тудуу» КХН-ни дараазында адреске турар: Кызыл хоорай, Энергетиктер микрорайону кудумчузунда, №15 (6 корпус) турар, шөлү 3000 дөрбелчин квадрат чер участогун 24 квартиралыг чуртталга бажыңын тудар сорулгага 3 чыл хуусаада хөлөзиге бээриниң дугайында билдиришкенин кириген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген соонда, 1 ай дургузунда Кызыл хоорайның мэриязының муниципалдыг эт-хөреңги эргелелиниң комитети ук билдиришкени талазы-биле бижимел билдиришкенинне болгаш удур саналдарны хүлээп алыр.

Бии-Хем кожунунун эт-хөреңги болгаш чер хамаарылгазының килдизинге В.М.Донгактан дараазында адреске турар: Бии-Хем кожунунун Аржаан суурда «Байские колодца» деп черде турар чер участогун сиген кезеринге хөлөзиге бээриниң дугайында билдиришкенин кириген.

Күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген соонда, 1 ай дургузунда Бии-Хем кожунунун эт-хөреңги болгаш чер хамаарылгазының килдизи бо билдиришкени талазы-биле бижимел удур саналдарны хүлээп алыр.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.О.КУУЛАР

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг кылдыс — 2-18-10, культура, өөредиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдөз ажыл-агый, очулга — 2-17-09, улуттук — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru
Солун көлбөйи барганда, 3-14-94 телефонче долтаар. Неделде үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7820. Чагыг 75. Номерни парлагаже дужааганы: график эзугаар — 21.00, херек кыргында — 20.00.

АГАР САНЬВЫС: № 4070381040000010000 Б ОДО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле камсызлаштыр Ортаахы Сибирьде регионнар аразының девистээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээн.

Хөрөңгелдиг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11830, 31730. ТР-нун «Тываполиграф» унитарлыг күрүмнөсү бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетипоон-Кривченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харышпаар.